था ।

"वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश"

इति चोभयत्रैव उभयपुण्यपृष्ठपुण्यत्वाभिधानात्। पार्श्वत उभयतः षोड़श नाड्यः दश वा ता दिवासम्बन्धिन्य एव ग्राह्याः। अन्यथार्द्धरात्रसंक्रमणे उभयतः षोड़शनाड़ीनां रात्रावेव समाप्तत्वात् कथं पूर्व्वदिने वा संक्रान्तिकालाभावे तन्निमित्तकर्म्माचरणम्। तेन संक्रान्तिपूर्व्वभूतदिनसम्बन्धिन्यः परभूताश्चेत्यस्यार्थो न च रात्रिकालव्यवाये तत्पूर्व्वपरभूतदिनसम्बन्धिन्यो न भवन्ति दिनसम्बन्धिनाड़िकाभिरव्यपेतत्वात्।

अतएव वशिष्ठः।

"अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया।
ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्॥"

अर्द्धरात्रात् पूर्व्वसंक्रमणेऽपरदिनसम्बन्धिषोड़शनाड़ीनामपि पुण्यत्वप्रसक्तौ तत्रापवादार्थवचनम्। एवं परार्द्धसंक्रमणे पूर्व्वनाड़ीनां दिनसम्बन्धिनीनामपवादः। अर्द्धरात्रे द्वयोरपि नापवादः। यथारुचि क्रिया पूर्व्वत्र परत्र वा। न तूभयनिमित्तस्य सत्त्वे नैमित्तिकस्यापि सत्त्वात्। ननु संक्रान्तेरव्यवहितावेव पूर्व्वापरकालौ दिवादिविशेषानपेक्षौ कुतो न गृह्येते। उच्यते।

"रात्रौ संक्रमणे भानोर्द्दिवा कुर्य्यात्तु तत्क्रियाम्।
पूर्व्वस्मात् परतो वापि प्रत्यासत्तेस्तु तत्फलम्॥"

पूर्व्वार्द्धेन दिवाकालस्य विहितत्वात् उभयतो दशषोड़शादिविधानं दिनसम्बन्धिनि व्यवतिष्ठते। अर्द्धरात्रात् पूर्व्वसंक्रमणस्य

पूर्व्वस्मादह्नः प्रत्यासन्नत्वात्परसंक्रमणस्य च परस्मादासन्नत्वात् पूर्व्वदिने परदिने व्यवस्थामात्रम्। यथा मध्याह्नस्योपरिक्रिया उदयात्प्रहरद्वयमिति वचनद्वयम्।

ननु रात्रावपि संक्रान्तिनिमित्तं स्नानमाह वैवस्वतः।

"ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च।
स्नानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते॥"

उच्यते, संक्रान्तिस्नानस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात् दैवादिना दिवा न कृतं रात्रावपि कार्य्यमिति तस्यार्थः। दिवा कुर्य्यात्तु तत्क्रियां तथा मध्याह्नस्योपरि तत्क्रियेत्यादिविरोधात्। ननु मध्याह्नस्योपरीति विरुद्धम्।

तदाह गार्ग्यः।

"कालान्यूने*ऽर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमणम्भवेत्।
तदह्नः पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्यगालवगौतमाः।
सम्पूर्णे चोभयं पुण्यमतिरेके परं दिनम् †॥"

अनेन कृत्स्नस्याह्नः पुण्यत्वाभिधानात् नैतत्तदहरिति परदिननिवृत्त्या पूर्व्वदिनस्य पुण्यतामात्रार्थमेतन्न तु कृत्स्नपरमपि गौरवापत्तेः। मध्याह्नस्योपरिक्रियाविधिविरोधाच्च विषुवायनाभिप्रायश्चेति वक्ष्यामः। ननु कथं मध्याह्नस्योपरिक्रिया।

---

* कलान्यूने इति आर्त्तादिबहुप्रामाणिकग्रन्थे पठितम्।

† सम्पूर्णे चोभयं ज्ञेयमतिरेके परेऽहनि इति आर्त्तादिसम्मतः पाठः।

तथाहि ज्योतिःशास्त्रम् ।

"पूर्व्वोत्तरगते भागे रात्रौ संक्रमणं भवेत् ।
पूर्व्वाह्ने पञ्च नाड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।
अपराह्ने तु पञ्चैव दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि ॥"

रात्रेः पूर्व्वभागगते वा सूर्य्ये संक्रमणं यदि स्यात् तदापराह्नस्य वा पञ्च नाड्यः पुण्या इत्याह ।

अतएव ।

"अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः ॥"

अत्रार्द्धशब्दो न समग्रविभागवचनस्तस्य नपुंसकत्वेनार्द्धं नपुंसकमिति समासे पूर्व्वनिपातापत्तेः। अर्द्धरात्रवदर्द्धदिनमिति स्यात्। ततश्च पुंलिङ्गोऽयमर्द्धशब्द एकदेशवाची स चैकदेशः पञ्चनाड्य एव पूर्व्वोक्तवचनात्। अतएव लोकेऽप्यध्यष्टप्रहरीयाँ काचित्काचिच्च कोटिसंक्रान्तिरुच्यते। उच्यते पुण्यतमत्वार्थं तदिति रुच्यताम्। एतत्पूर्व्वभूताः परभूताश्चैताभ्यो न्यूनफलाः। तदर्थमेवाह ।

"या याः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिनम् ॥"

न च पञ्चनाड़ीष्वपि प्रत्यासत्तिविशेषेण फलविशेष इति वाच्यम्। मध्याह्नस्योपरिकालस्य पञ्चनाड़ीनाञ्च पुण्यत्वपुण्यतमत्वविधिमूलेनोपपत्तौ मूलान्तरकल्पनानुपपत्तेः। सर्व्वसंक्रान्तिष्वेव प्रत्यासन्नपञ्चनाड़ीनां पुण्यतमत्वं वेदितव्यम्। रात्रिग्रहणमात्रो-

पलक्षणम् । तेन यत्र यावान् पूर्व्वः परो वा उभयविधो वा तत्र प्रत्यासन्नपञ्चनाड़ीनां पुण्यतमत्वमित्यर्थः । यच्चाह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नमिति तत्संक्रमणमात्रश्रुतिः । सर्व्वसंक्रान्तिष्वेव कृत्स्नमहः पुण्यम् । अहनि संक्रमणात्तु तद्विशेषविहितं कालं विनापि तस्मिन्नहनि कर्म्मणा कृतेनाकरणनिमित्तप्रत्यवायपरीहारो भवति । दानादिकमिति यथोक्तकालादल्पफलमिति तस्यार्थः । विषुवत्ययने दिनमिति च । विषुवायनयोस्तु रात्रावपि संक्रमणे दिनमेव कृत्स्नं पुण्यम् । अन्यथा विषुवायनपदद्वयानर्थक्यापत्तेः । तदेवं त्रिविधः संक्रान्तिकालः पुण्यमहः । पुण्यतरविशेषः विहिता नाड्यः पुण्यतमश्चेत् संक्रान्तिप्रत्यासन्नाः पञ्च नाड़िकाः ।

विषुवे विशेषमाह ।

"विप्रेभ्यः पादुके च्छत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभान् ।
शक्तून् शर्करया मिश्रान्दद्यात्सजलगर्गरीः ॥
यो ददाति तु मेषादौ शक्तूनम्बुघटान्वितान् ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व्वन्तरति दुष्कृतम् ॥"

उपवासार्थं पुण्यतमत्वमाहापस्तम्बः ।

"अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
अहोरात्रोषितः स्नातः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"

तथा समुच्चये ।

"उपोष्यैव तु संक्रान्त्यां स्नात्वा योऽर्च्चयते रविम् ।
प्रातः पञ्चोपचारेण स काम्यं फलमाप्नुयात् ॥

अयने विषुवे चैव त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
स्नात्वा यः पूजयेदर्कं स काम्यफलमाप्नुयात् ॥”

इदञ्च पुत्त्रवद्गृहिपर्य्युदासेन मन्तव्यम् ।

तथा स्मरन्ति ।

“संक्रान्त्यां रविवारेण ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात्पुत्त्रवान् गृही ॥”

अयनेन गृहिणां पुत्त्रवतां संक्रान्त्यादिषूपवासस्य निषिद्धत्वात् । कस्योपवासस्येत्यपेक्षायां संक्रान्त्यादिभिः स्वनिमित्तस्यैव शीघ्रं बुद्धौ विधानम् । निमित्तान्तरस्याश्रुतत्वात् वारेष्वपि चोपवास-विधिरस्ति स्मृतिसमुच्चये ।

“सप्त वारानुपोष्यैव सप्तधा सप्तजन्मसु ।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सर्व्वसम्पदमाप्नुयात्* ॥”

एतन्न्यायमूलमेव वचनम् ।

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।
नानुषज्यते दोषो† यतो नित्यमुपोषणम् ॥”

विषुवाणाञ्च विष्णुपुराणे दर्शितम् ।

“विशाखानां यदा सूर्य्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।
तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥

---

* सप्त वारान् उपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
इत्येवंरूपं वचनं स्मार्त्तादिप्रामाणिकग्रन्थकारैः लिखितम् ।

† नानुषज्यती ग्राह्य इति स्मार्त्तादिसम्मतः पाठः

कृत्तिकानां यदा सूर्य्यः प्रथमांशन्तु गच्छति ।
विशाखायान्तदा सूर्य्यस्तृतीयांशे निशाकरः ॥
तदेव विषुवाख्योऽयं कालः पुण्यो विधीयते ।
कृत्तिकाप्रथमे भागे यदा भास्वांस्तदा शशी ॥
विशाखायाश्चतुर्थेऽंशे मुने तिष्ठत्यसंशयः ।
तदा हि विषुवाख्योऽयं कालः पुण्यतमः स्मृतः ॥
तदा दानानि देयानि देवेभ्यः प्रयतैर्नृभिः ।
पितॄनुद्दिश्य देवेभ्यस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् ॥"

आह पराशरः ।

"मेषादौ च तुलादौ च विषुवन्तु विभाव्यते ।
दत्तदानस्तु विषुवे कृतकृत्योऽभिजायते ॥"

अथ पद्मपुराणम् ।

"विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः ॥"

विशाखातृतीयपादे कृत्तिकायाश्चादिपाद इत्यर्थः । विष्णुपुराणैकवाक्यत्वात् ।

तथा ब्रह्माण्डपुराणम् ।

"मेषान्ते च तुलान्ते च यदा चरति भास्करः ।
विषुवन्तु तदा विद्यादेवमाहुः श्रुतर्षयः ॥"

मेषान्ते सूर्य्ये यदि चन्द्रः तुलान्ते वा सूर्य्ये यदि चन्द्रो मेषान्ते स्यादित्यर्थः ।

अथ पुराणे ।

"मसूरं निम्बपत्राभ्यां पिबेन्मेषगते रवौ ।
न विषं क्रमते तस्य यावदब्दं न पूर्य्यते ॥"

तथा ।

"ये पिचुमर्द्ददलाभ्यां मेषगसूर्य्ये मसूरमश्नन्ति ।
मसूरिकारक्तकरौ दूरे तेभ्यो नमस्कुरुत: ॥"

पिचुमर्द्दो निम्ब: । एतच्च यदा मेषस्थे सूर्य्ये चन्द्रोऽपि मेषे भवति तदा तत्करणीयम् । मेषस्थे रविचित्रा इत्यादिपाठ: । संक्रान्तिषु च श्राद्धं पिण्डमन्तरेणैव कार्य्यम् ।

तथा मत्स्यपुराणे ।

"अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।
संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्व्वापनादृते ॥"

अथ संक्रान्तिसंग्रहश्लोकौ ।

"विषुवायनयो: पूर्व्वा या सा षड़शीतिरुच्यते शास्त्रे ।
परभूता पुनरनयोर्व्विष्णुपदी सूर्य्यसंक्रान्ति: ॥
कर्कटे संक्रमणं दक्षिणमयनं तथोत्तरं मकरे ।
मेषतुलासंक्रमणं विषुवद्वितयं जगत्ख्यातम् ॥"

इति संक्रान्तिनिरूपणम् ।

अथ युगादिनिरूपणम् ।

तत्र भविष्यपुराणे ।

"वैशाखशुक्लस्य तु या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारिकाः ।”

तथा ।

“कृतोपवासाः सलिलं ये युगादिदिनेषु च ।
दास्यन्त्यन्नादि सहितं तेषां लोका महोदयाः ॥
वैशाखशुक्लपक्षे तु तृतीयायान्तथैव च ।
गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥”

तत्र कश्चिन्मन्यते । न तूत्कर्षौ युगादिष्वित्युत्कर्षनिषेधात् सौर एव मासि युगादयः। चान्द्रेषु विहितस्य तद्द्वैधे कर्म्मान्तरस्येवास्याप्युत्कर्षः स्यात्तदयुक्तम् । इतरमर्य्यादयोत्कर्षविधिसम्भवान्न सौरपरिग्रहे प्रमाणमिदं भवितुमर्हति । अतएव प्रतिषेधबलेनैव चान्द्रेषु वैशाखादिषु युगादय इति मन्यते शङ्खधरः । तत्र हि विहितस्य चान्द्रद्वैधे पूर्व्वस्य मलिम्लुचत्वेन कर्म्मान्तरवत् युगादिष्वपि उत्कर्षप्राप्तौ न तूत्कर्षौ युगादिष्विति निषेधोपपत्तेः। सौरस्य तु द्वित्वाभावादप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः । तथा माघासिते पञ्चदशी कदाचिदिति सौरफाल्गुने चान्द्रमासस्यामावास्याया युगाद्याया वरुणनक्षत्रयोगेन पुण्यतमत्वाभिधानं चान्द्र एव मासि युगादिरिति ज्ञापयति । तथा प्रौष्ठपद्यादूर्द्ध्वं कृष्णत्रयोदशीति चान्द्रभाद्रस्य कृष्णत्रयोदशी युगादिरित्याह। सा हि प्रायशः कन्यागत एव भवति न चासौ सौरे भाद्रश्चान्द्रस्तु भवति तथा वैशाखकार्त्तिकयोः शुक्लपक्षे माघभाद्रयोश्च कृष्णपक्षे युगादिरिति

वचनमाह। तौ च पक्षौ चान्द्रस्यैव न सौरस्य। स एव कालश्चन्द्रक्षयत्वात् पुण्यो युगादित्वात् पुण्यतरो वारुणनक्षत्रयोगाच्च पुण्यतमः।

यच्च।

"दशहरास्वनुत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु।
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे तत् कर्त्तव्यं वृषादितः॥" *

इति तदनाकरमित्युक्तम्। तदप्ययुक्तम्। वैशाखादिपदानां सौरमात्रवचनत्वात्तथैव युगादीनां युक्तत्वात्। न चाभाकासितपक्षेष्वित्यत्र गौणचान्द्रग्रहणे यथा कल्पनालाघवादिकारणं तथात्र किमप्यस्ति न च प्रतिषेधानुपपत्तिः। न ह्युपाकर्म्मण उत्कर्षः सौर एव तस्य विधानात्। किन्तु द्विखण्डतिथौ तस्योत्कर्षः पूर्व्वाह्णव्यापिनी तिथिर्गृह्यते दैवत्वादुपाकर्म्मणः। पूर्व्वाह्णे दैविकं कार्य्यमिति विधानात् बह्वृचानां वाजसनेयिनाञ्चापराह्णविधानाभावात् तथा युगादिषु नोत्कर्ष इत्यर्थः। किन्तु पितृकार्य्यप्रधानत्वात् प्रथमोपनिपातितत्वात्तृतीयायाश्च द्वितीयायोगेन नवम्याश्चाष्टमीयोगेन मकरस्थामावास्यायाश्चतुर्द्दशीयोगेन पूज्यत्वात् युक्तोऽनुत्कर्षः त्रयोदश्याश्चतुर्द्दशीयोगेनैव पूज्यत्वेऽपि तदितराभिप्रायेणैवापि बहुवचनमुपपन्नमेव। यद्वा उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादित्यभिधाय न तूत्कर्षो युगादिष्वित्युत्कर्षपदस्य पुनः प्रयोगादयं मासान्तरसम्बन्धरूपोत्कर्षनिषेधः। सौर एव विहितत्वादित्यर्थः।

* उपाकर्म्ममहाषष्ठीर्ष्वेतदुक्तं वृषादित इति हेमाद्रौ पठितम्।

उपाकर्म्मादिषु तु 'तिथिद्वद्यपेचोत्कर्षविधानमित्यविरोधः। अन्यथोत्कर्षपदस्य द्विरुच्चारणमनर्थकं स्यात्। न भवेत्तु युगादिष्विति ब्रूयात्। यत्तु माघासित इति प्रौष्ठपद्युर्द्धमिति द्वितयमुपन्यस्तम् तदतितुच्छं न ह्येतद्वचनद्वयं तयोर्युगादिताम ाह किन्तु पुण्यतमतां सा चायुगादित्वेऽप्यविरुद्धैव। पूर्व्वं दशहरास्वनुत्कर्ष इति वचनमनाकरमुक्तं तदप्यनुपयुक्तम्। वैशाखादिपदानां सौराभिधायकत्वेनास्यार्थस्य प्राप्तस्य व्याख्या निबध्यते नापि समूलतया वाचकत्वसम्भवात्। सौरेऽपि च मासे शुक्लकृष्णपचव्यपदेशो लोके कृत्स्नसम्बन्धाभावेऽपि दृष्ट एवेति न तस्यापि विरोधः। ये तु चान्द्रवाचिनो वैशाखादय इति मन्यन्ते तन्मते दशहरावचनस्यानाकरत्वेन शङ्कितत्वात् न तूत्कर्षो युगादिष्वित्यत्र स्वयमेव चान्द्रे व्युत्पत्त्युपपादितत्वात्। वैशाखकार्त्तिकमाघपदानाञ्च चान्द्रवाचिता भूयसामनुरोधेन नभस्यपदस्यैवैकस्यान्यथावर्णनमुचितम्। न च सौरे निरूढ़लचणत्वे मुख्यलाचणिकग्रहणसन्देहे नभस्यपदानुरोधेन सौरपरिग्रह इति वाच्यम्। मध्यदेशादौ चान्द्रे मुख्य एव निरूढ़तयास्य स्वयमभिधानात् अतो मुख्यत्वनिरूढ़स्य देशभेदेन साधारण्याच्चान्द्र एव युगादिषूक्तः। अतएव दीच्चितेनैव तदपरितोषेणैव तत्कर्त्तव्यं वृषादित इत्ययमेव पुरस्कृतः। स चानाकरशङ्काव्याकुलितः। तत्कर्त्तव्यं वृषादित इत्यस्य स्थाने माघ्याञ्चैव विशेषतः इत्यपि केचित् पठन्ति।

योग्लौकेन सूक्तम्।

"प्रतिसंवत्सरश्राद्धे मासश्चान्द्रमसः स्मृतः।
विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः॥"

तथा।

"सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनो मतः।
आब्दिके पितृकार्य्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः॥"

तदेवमादिवचनपरामर्शात् सौर एव मासि युगादौ युज्यत इत्युक्तं तदतीव हेतुशून्यं कथमेतत् परामर्शाद्युगादिषु सौरस्य युक्तत्व-हेतोरनभिधानात्। वचनद्वयेऽपि विवाहादिपदेनोपादानं युगादेरिति चेन्न विवाहसमानोपनयनचूड़ाकरणादिपरत्वादादि-शब्दस्य युगादिपरत्वे प्रमाणाभावात्। यच्चापरन्तेनैवोक्तम्।

किञ्च।

"माघे मासि रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवाविति।"

तथा।

"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमीति।"

"माघे मासि चतुर्थ्याञ्च शिवमाराध्य चेति।"

माघे मासि सिताष्टम्यामित्यादिविहितमनुष्ठानं वृषे चाक्षय-तृतीयाकर्म्म मिथुने दशहरास्नानं चान्द्रमाघादिषु निश्चीयमानं हास्यमावहन्तीत्युक्तम्। तत्तदभिधानमेव विद्विषां हास्यमा-वहति हेतुशून्यहास्यमात्राभिधानात्। तस्मात् पूर्व्वोक्त एव हेतुः।

अत्र श्लोकः।

"वैशाखादिपदानां सिद्धे रविमासमात्रवचनत्वे।
विद्विषां कथमिह चान्द्रे गौणकलङ्काङ्कितशङ्का॥"

यदा तु सौरे वैशाखादौ शुक्लतृतीयादिद्वयम्भवति तदा

"मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत्।
तत्रोत्तरोत्तमा ज्ञेया पूर्व्वा तु स्यान्मलिम्लुचा॥"

पूर्व्वतिथेर्मलिम्लुचत्वज्ञापनात्तिथौ च मलिम्लुचरूपस्य साक्षादनुपदर्शितत्वान्मलिम्लुचे मासि दर्शितं यद्रूपं प्रतिपदोक्तेतरदैवपित्रादिसकलकर्म्मानर्हत्वम्।

"गर्हितः पितृदेवाभ्यां सर्व्वकर्म्मसु तं त्यजेदिति"।

अनेन ज्ञापित एवात्रापि मलिम्लुचपदार्थ इत्यवधार्य्यते। न च युगादिषु कर्त्तव्यस्य मलिम्लुचे प्रतिप्रसवोऽस्ति।

ननु।

"तिथिद्वैधं यदैकस्मिन् भवेन्मासि कथञ्चन।
श्राद्धे पूर्व्वा तिथिर्ज्ञेया वृद्ध्यादौ तूत्तरा स्मृतेति॥"

वचनात् श्राद्धमनुज्ञातमेव नैतत् युगादौ स्नायात्त्यजेत् जुहुयात् व्रतं कुर्य्यात् सलक्ष्मीकं विष्णुमभ्यर्च्चयेत् श्राद्धं कुर्य्यादिति। तथा स्नानदानादिकं सर्व्वं युगादौ चाक्षयं भवेदिति व्यासः। तथा दत्तस्याक्षयकारिकाः। अनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्र इत्यादिनानाकर्म्मविधानादेषाञ्च मलिम्लुचे निषेधात्। न च श्राद्धं पूर्व्वतिथावेव परतिथौ च स्नानादिकं भविष्यतीति वाच्यं युगादेरधिकसंख्यापत्त्या चतस्र इति बाधापत्तेः। किञ्च सति हि युगादित्वे पूर्व्वत्र श्राद्धक्रिया तस्य स्नानदानादिबहुतरकर्म्मानुरोधेन परतिथेरेव युगादिषु निर्णयात्तु निमित्तस्य श्राद्धस्यापि तत्रैव प्रसक्तिर्नोभयत्रेति। भूयसां स्यात्सधर्म्मत्वमिति न्यायात् किञ्च

"पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्र-
न्दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रं
रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति ॥"

इति तिलमिश्रपानीयदानेनापीत्यपिशब्देन श्राद्धस्यातीव बहुफलत्वदर्शनात् काम्यस्य च मलिम्लुचे निषेधात् । कथं पूर्व्वतिथौ श्राद्धक्रियास्नानदानादिकं सर्व्वमित्यत्राप्यादिशब्देन श्राद्धस्याक्षयफलत्वमुक्तम् । अतएवाश्विनेऽधिमासपाते कन्यागतश्राद्धस्य

"मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद्यदि ।
दैवं पित्र्यन्तथा कर्म्म तुलास्थे कर्त्तुरक्षयम् ॥"

इत्युत्कर्षः । ततश्च यत्र काम्यनित्यस्याननुष्ठानं मलिम्लुचे कथन्तत्र केवलकाम्यस्य काम्या इष्टीर्विवर्ज्जयेदिति निषेधात् । एवंविधश्राद्धस्य मलिम्लुचे करणे पितृगर्हाभिधानं निर्विषयं स्यात् श्राद्धे पूर्व्वा तिथिर्ग्राह्येति त्वेकोद्दिष्टविषयम् । तदुक्तम् । "मलमासेऽपि कर्त्तव्यं श्राद्धं यत्प्रतिवत्सर"मित्यादि मलमासप्रस्तावे दर्शितम् यत्नेन तूत्कर्षौ युगादिष्विति वचनात् । योऽस्तौको मन्यते प्रथमतिथिरेव युगादिरिति तदयुक्तम् । अनुत्कर्षवचनस्य सौरे कर्त्तव्यतापरत्वेन पूर्व्वं व्याख्यातत्वात्तथैव चोपपत्तेरेकत्वान्मलिम्लुचतिथेः सकलकर्म्मानर्हत्वप्रतिपादकबहुतरवचनादन्यथाकरणसामर्थ्याभावात् । ननु वैशाखादिष्वधिमासपाते युगादेरनुत्कर्षान्मलिम्लुच एव परिग्रहः । सत्यं सौरमासविहितकर्म्मार्थं तस्या मलिम्लुचत्वात् ।

तथाहि ।

"रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिम्लुचः ।
तत्र यद्विहितं कर्म्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥"

तत्रेत्यनेन चान्द्रे विहितस्य कर्म्मणश्चान्द्रद्वैधे कुत्र तत्क्रियेत्यपेक्षायां पूर्व्वस्य निर्णयोऽपरस्मिन् चान्द्रे व्यवस्थापितत्वात्। यच्च सौरमासे विहितस्य विवाहादेस्तत्र निषेधस्तदपि सौर एव मासान्तरे सावकाशस्य मलिम्लुचहानेन विधानम्। युगादेस्तु प्रतिनियततैकसौर एव व्यवस्थितत्वात्तस्य च मलिम्लुचत्वाल्लोप एव वा मलिम्लुच एव वा क्रियेति सन्देहे अनुत्कर्षवचनं युगादिप्रतिप्रसवार्थं प्रतिसंवत्सरं चतस्रो युगादय इत्यवगता चतुःसंख्या रक्षिता स्यात्। न चैवं तिथिद्वैधे प्राथम्यात् मलिम्लुचतिथावेव कुतो वास्य क्रियेति वाच्यं सर्व्वकर्म्मानर्हत्वेन तस्याः प्रतिपादनात् युगादेश्चोत्तरतिथावपि क्रियायां कर्म्मलोपसंख्याविरोधयोः परिहृतत्वात् कर्म्मानर्हत्ववचनस्य विनाकरणे नोपसंहारलोपात्। तस्मात् सुखरात्रेरिव मलिम्लुचेऽपि क्रियाद्वैधे चोत्तरतिथ्यादरः। युगादिषु च श्राद्धं विहितं तत्त्रयोदशीतरतिथिषु युगादिषु पुत्त्रवता गृहिणा कर्त्तव्यं कृष्णत्रयोदश्यां तस्य निषेधात्।

तथाच बृहस्पतिः।

"कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
पञ्चत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्त्रस्य निश्चितम् ॥"

तथा स्मृतिसमुच्चये ।

"त्रयोदश्यान्तु वै श्राद्धं न कुर्य्यात् पुत्त्रवान् गृही ।

नैष्यते चोपवासश्च कैश्चिदप्ययनद्वये ॥”

ननु विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात् नैतत् विकल्पभयादेव पर्य्युदासोऽयं पुत्त्रवत् गृहिपर्य्युदासेन तदितरस्त्रयोदशीश्राद्धाधिकारीति ज्ञापयति। ननु युगादौ श्राद्धं कुर्य्यादिति विधेरेकत्वात्तत्र पुत्त्रवतो गृहिणः पर्य्युदस्तत्वात् चतुर्ष्वेव युगादिषु तस्य श्राद्धानधिकारः स्यात्। नैतत् स्मृतिकारस्यैतत् सङ्क्षिप्ताभिधानम्। परमार्थतस्तु विधिरत्र भिद्यते। वैशाखशुक्लतृतीयायां श्राद्धं कुर्य्यात् स्नानदानादिकञ्च एवं भाद्रकृष्णत्रयोदश्यादावपीति युगादित्वञ्च तद्विधानानुवादस्तुत्यर्थः। ननु युगादित्वं ज्ञाप्यत इत्यतः श्राद्धादिविधिः सिद्धरूपयुगादित्वज्ञापनपरत्वानुपपत्तेः। न च ज्ञापनमपि सप्रयोजनं तस्याज्ञानेऽपि तृतीयादिषु तत्तत्कर्म्मविधानसम्भवात्। अतस्त्रयोदश्यां यो विधिस्तत्र पुत्त्रवतो गृहिणः पर्य्युदासो नान्यत्रेति नास्ति वैरूप्यविधिः। एवञ्च यद्विमृष्टं दीक्षितेन पर्य्युदासादिह पुत्त्रीतरः श्राद्धेऽधिकारी प्रतीयते। तत्र यदि श्राद्धमात्रे पुत्त्रीतरस्याधिकारः तदा त्रयोदश्यामित्यनर्थकम्। तत्रैव कालविधिरिति चेत् न। मृताहादिकालविधिबाधप्रसङ्गात्। त्रयोदशीपदं श्राद्धोपलक्षणं वाच्यम्। तदा च स्वनिमित्तमेव यत् प्रौष्ठपद्या ऊर्द्ध्वं कृष्णत्रयोदश्यां विहितं तदेव लक्षयति न तु मृताहत्वनिमित्तत्रयोदशीप्राप्तमिव युगादित्वे यत्प्राप्तं तदपि पुत्त्रवतो न सिध्यते। पुत्त्रिणा तत्कर्त्तव्यमेवेत्यन्तं तदपि निरस्तम्भवति। तस्यापि त्रयोदशीत्वेनैव व्यापितत्वात् युगादित्वमपि त्रयोदशीत्वादेव।

मृताहत्वन्तु न त्रयोदशीत्वात्। सर्व्वतिथिष्वेव तदविशेषात्। युगादित्वस्यापि तिथ्यन्तरेऽविशेषादिति चेत् न अत्रापि तत्तिथिरूपत्वस्य प्रयोजकत्वात्। अन्यथा तिथिचतुष्टयेतरेष्वपि युगादित्वप्रसङ्गात्। तस्मात् युगादित्रयोदशीश्राद्धे पुत्रीतरस्यैवाधिकार इति सिद्धम्। शुक्लयुगादिद्वये च पिण्डमन्तरेणैव श्राद्धं कार्य्यम्।

तथा मत्स्यपुराणम्।

"वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य च।
श्राद्धङ्कार्य्यञ्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः॥"

संक्रान्तिविधिः पिण्डशून्य इत्युक्तं संक्रान्तिविवेके।

इति युगादिः।

अथ दशहरा।

तत्र स्कन्दपुराणे।

"ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता।
तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः॥
यां काञ्चित्सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भतिलोदकम्।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः॥
दशमी ज्यैष्ठशुक्लस्य संवत्सरमुखी स्मृता।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता॥"

अथ ब्रह्माण्डपुराणम्।

"ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता।
तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः॥"

अथ भविष्यपुराणम्।

"ज्यैष्ठशुक्लदशम्याञ्च भवेद्भौमदिनं यदि।
ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्व्वपापहरा तिथिः॥"

अथ विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"दशम्यां शुक्लपक्षे च ज्यैष्ठे मासि कुजे दिने।
अवतीर्णा यतो गङ्गा हस्तर्क्षे च सरिद्वरा।
हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता॥"

तथा।

"दशजन्मकृतं पापं दश पापानि चैव हि।
आवृणोत्यप्रयत्नेन तस्माद्दशहरा तिथिः॥
गङ्गास्नानान्विता ज्यैष्ठे दशमी हस्तसंयुता।
हरेद्दै दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृता॥"

अत्र ज्यैष्ठः सौर एव मासः तद्वाचकत्वात्, अतएवानुत्कर्षः। तन्मासीया दशमी केवलैव क्वचिद्वचने क्वचित् हस्तर्क्षसंयुक्ता, क्वचित् हस्तर्क्षभौमवारयुता। तत्रोत्तरोत्तरं फलभूयस्त्वमन्तव्यम्। केवला दशमी स्वल्पफला, हस्तर्क्षयुक्ता तदधिकफला, भौमवारहस्तर्क्षयुक्ता महाफला।

अथ दश पापानि।

"परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म्म मानसम् ॥
पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः ।
अनिबद्धप्रलापश्च* वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
परदारोपसेवा च शारीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥"

अयमेव मनुवाक्यानां क्रमपाठश्च, अन्यतः पुनरागमनं हेयम्† । अतएव याज्ञवल्क्येनामीषां फलविपाकेऽप्ययमेव श्लोकानां क्रमोऽर्थाद्दर्शितः ।

"परद्रव्याण्यभिध्यायन् तथानिष्टानि चिन्तयन् ।
वितथाभिनिवेशी च जायतेऽन्त्यासु योनिषु ॥
पुरुषोऽनृतवादी च पिशुनः पुरुषस्तथा ।
अनिबद्धप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते ॥
अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः ।
हिंसकश्चाविधानेन स्थावरेषूपजायते ॥‡"

यद्यपि शारीरश्लोके हिंसापरदारसेवयोर्व्यतिक्रमः छन्दोऽनुरोधेन कृतः, तथापि श्लोकानां क्रमं नियच्छत्येव । उत्पत्तिक्रमोऽप्ययमेव हारीतेन दर्शितः ।

यथा ।

---

* असम्बन्धप्रलापश्च इति रघुनन्दनसम्मतः पाठः । ख-चिह्नितपुस्तके असम्बद्ध-प्रलापश्च इत्येव पाठः ।

† अयमेव मनुवाक्याना क्रमः । पुनरागमनं हेयम् इति ख-पुस्तके पाठान्तरम् ।

‡ अयं श्लोकः ख-पुस्तके नोपलभ्यते ।

"मनसा सङ्कल्पयति, वाचा वदति, कर्म्मणा करोतीति
तस्मादमूलज्ञैरन्यथा पठितमनादेयम् ।"

इति दशहरा ।

अथ कोजागरनिरूपणम् ।

"आश्विने पौर्णमास्याञ्च चरेज्जागरणन्निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीमिन्द्रमैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिर्निशि सद्वेशः अक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥"

पुराणस्य । दुर्गोत्सवस्य चान्द्राश्विननियतत्वात् तदनन्तरित-पौर्णमास्याञ्च कोजागरः सदाचारदर्शनादाश्विनपदं लक्षणया सौर एव । आश्विने आरब्धचान्द्रमासस्य पौर्णमास्यामित्यध्याहृत्यान्वयः कार्य्यः । अन्यथा अविगीतसदाचारविरोधात् ।

इति कोजागरपूर्णिमा ।

अथ सुखरात्रिः ।

आह माण्डव्यः ।

"अमावास्यान्तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति ।
तस्मिन् शुक्ले सदा विष्णुस्तुलायामथ वृश्चिके ॥"

तेन लक्ष्मीप्रबोधस्तुलागतामावास्यायामेव तस्मिन्निति च तदमा-

वास्यानन्तरितशुक्लपक्ष एव सदा देवोत्थानमिति प्रतिपादनात् तस्य पक्षस्य देवोत्थानाव्यभिचारोऽवगम्यते अतएव स पक्षस्तुलायां वा भवति वृश्चिके वेत्यत्रैव परमनियम इत्यत्राह तेनैतदनुरोधेनास्यैवानन्तरवचनं शुक्लपक्षे यदा भानुरिति वर्णनीयम्। अथ देवोत्थानपक्षपूर्व्वभूतैवामावास्या नियमेन लक्ष्मीप्रबोधकालः, सैव च सुखरात्रिरित्युच्यते।

अत्र विहितं ज्योतिःशास्त्रे।

"सुखरात्रेरुषःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये।
सुशुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः॥
बन्धुर्बन्धूनबन्धूंश्च वाचा कुशलयार्च्चयेत्।
पूजयेच्च तथा लक्ष्मीमलक्ष्मीं मलनाशनीम्॥"

वाचा कुशलया पूर्व्वैश्च [?] कुसुमादिभिरर्च्चयेदिति सम्बन्धः।

अथ प्रतिपत्।

तदनन्तरितप्रतिपदि कर्त्तव्यमाह ज्योतिःशास्त्रे।

"कार्त्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुसुमांशुकैः।
पक्षार्च्चा पक्षरात्रिः सा कार्य्या लोकसुखावहा॥"

तथा भविष्यपुराणे।

"स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत्।
प्रतिपद्ब्राह्मणांश्चैव गुड़मिश्रैः प्रदीपकैः।
वासोभिराहतैश्चैव स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम्॥

पुष्पैर्गन्धैर्नैवेद्यैर्वस्त्रैराह्वानं पूजयेच्च यः।
तस्यां प्रतिपदायाश्च स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥"

भविष्यवचने कार्त्तिकपदस्य सौरपरत्वे कृष्णशुक्लयोरन्यतरप्रतिपद्विशेषाग्रहणे प्राथम्यादिहेतोरभावादनध्यवसायापत्तेः कार्त्तिकपदं चान्द्रपरं, तत्र शुक्लैव प्रतिपत्प्रथमभाविनीति तदग्रहणम्। न च कार्त्तिके शुक्लपक्षादाविति वचनाद्विशेषावगतिरिति वाच्यं लोकसुखफलपक्षार्चाकर्म्माङ्गतया तद्विधानात्, अत्र तु ब्राह्मणानामाह्वानचार्च्चनस्य ब्रह्मणः पदगमनफलस्य विधानात्। कथं ततो निर्णयः कर्त्तृभेदाच्च।

अथ भ्रातृद्वितीया।

प्रतिपदनन्तरितद्वितीयामाह व्यासः।

"कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर।
यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे तदा ॥
अतो यमद्वितीया या ख्याता लोके युधिष्ठिर।
अस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यमितो बुधैः ॥
यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिपूजासत्कारभोजनैः।
सर्व्वा भगिन्यः सम्पूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥
सर्व्वदा भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्।

यशस्यं धन्यमायुष्यं धर्म्मकामार्थवर्द्धनम् ॥

यस्यान्तिथौ यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितो भगवतः स्वसृदा कृतेन ।
तस्यां स्वसाकरतलादिह* यो भुनक्ति
प्राप्नोति वित्तसुतसौख्यमनुत्तमं सः ॥"

इति भ्रातृद्वितीया ।

"पुण्यं समयमनन्तं वक्तुं चतुराननोऽपि न हि शक्तः ।
तदव्ये सङ्क्षेपाद्विकल्पविक्षोभणाय† लोकानाम् ॥"

तत्र भविष्यपुराणे ।

"तिथीनां प्रसवा‡ यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृताः ।
प्रतिपादिता च पदे प्रतिपत्तेन चोच्यते ॥
तिस्रो ह्येताः पुरा प्रोक्तास्तिथयः कुरुनन्दन ।
कार्त्तिकेऽश्वयुजे मासे चैत्रे मासि च भारत ॥
महापुण्यतिथिरियं बलिराज्यप्रवर्त्तनी ।
स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत् ॥
प्रतिपद्ब्राह्मणांश्चैव गुड़मिश्रैः प्रदीपकैः ।
वासोभिश्चाहतैश्चार्च्चेत्स गच्छेद्ब्रह्मणः पदम् ॥

---

* स्वसुः करतलादिहेति ख-पुस्तके पाठः ।

† वियोगाय इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ प्रवरा इति ख-पुस्तके पाठः ।

अग्निमिष्ट्वा च हुत्वा च प्रतिपद्यमितं घृतम् ।
हविषा सर्व्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥"

अथ लिङ्गपुराणम् ।

"वृश्चिके च द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मगाः ॥
वृहस्पतौ द्वितीयायां शुक्लायां विधिपूजनम् ।
कृत्वा नक्तं समश्नीयाल्लभते भूतिमोप्सिताम् ॥"

वृहस्पतौ तद्वार इत्यर्थः ।

अथ देवीपुराणे ।

"उमां शिवं हुताशञ्च द्वितीयायाञ्च पूजयेत् ।
हविष्यमन्न नैवेद्यं देयं गन्धार्च्चनं तथा ॥"

पुलस्त्य उवाच ।

"अशून्यशयना नाम द्वितीया शृणु तां मम ।
यामुपोष्य न वैधव्यं स्त्री प्रयाति द्विजोत्तम ॥
पत्नीविमुक्तश्च नरो न कदाचित्प्रजायते ।
शेते जगत्पतिः कृष्णः श्रिया सार्द्धं सदा द्विज ॥
अशून्यशयना नाम तद्वा ग्राह्या हि सा तिथिः ।
कृष्णपक्षे द्वितीयायां श्रावणे मुनिसत्तम ॥"

अनेन देवशयनानन्तरितैव सौरश्रावणस्य कृष्णद्वितीया ग्राह्या। सा च मिथुनशयनानन्तरं वा कर्कटशयनानन्तरं वा नास्ति विशेषः ।

*अथ तृतीया।

तत्र भविष्योत्तरे।

"तथा सिततृतीयायां नार्य्यः सौभाग्यगर्व्विताः।
कुङ्कुमेन प्रयच्छन्ति लवणेन गुड़ेन च।
न तत्र मन्त्रो होमो वा एवमेव प्रदापयेत्॥"

अथ भविष्ये।

"या त्वेषा कुरुशार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः।
तृतीया साक्षया लोके गोर्व्वाणैरभिनन्दिता॥
यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु।
तत्सर्व्वमक्षयं स्याद्वै तेनेयमक्षया स्मृता॥
कलधौतं तथा चान्नं घृतं वापि विशेषतः।
अस्यान्दत्तन्त्वक्षयं स्यात्तेनेयमक्षया स्मृता॥"

आह विष्णुः।

"वैशाखमासस्य तु तृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेव-
मभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्वा च सर्व्वपापेभ्यः पूतो भवति।
यच्च तदहनि प्रयच्छति तदक्षय्यमवाप्नोति।"

उपोषितः पूर्व्वदिन इत्यर्थः।

अथ यमः।

"वैशाखसितपक्षस्य तृतीयायान्तथैव च।
गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः॥
योऽस्यान्ददाति करकान्वारिबीजसमन्वितान्।

स याति पुरुषो धीरो नाकान्वै हेतिमालिनः* ॥"

बीजमन्त्रम्।

दिवसतिसङ्ग्रहस्य।

"वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे तु या तिथिः।
तृतीया रोहिणीयुक्ता अक्षया सा प्रकीर्त्तिता॥
तस्यां यद्दीयते किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम्।
विशेषतो हविष्यान्नं मोदकादिसमायुतम्॥
तोयदानं विशेषेण प्रशंसन्ति मनीषिणः।
दत्त्वा त्वन्नं सपानीयं ब्रह्मलोके महीयते॥"

अथ विष्णुधर्म्मे।

"भक्ष्यभोज्यसमायुक्तां वर्द्धनीं यः प्रयच्छति।
तृतीयायान्तु वैशाखे ब्रह्मलोके महीयते॥
विशेषतः पौर्णमास्यां वैशाखे मासि भारत†।
पक्वान्नसहितान् दद्यादुदकुम्भान् विचक्षणः॥
मोदकानुदकुम्भांश्च पक्वान्नसहितान् नरः।
दत्त्वा च पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते॥
धान्यमन्नं तथा शाकं‡ये प्रयच्छन्ति मानवाः।
ते प्रयान्ति महाबाहो मम लोकमसंशयम्॥
श्रावणे सङ्गमाः पुण्याः कुरुक्षेत्रसमाः स्मृताः।

---

* हेममालिन इति आर्त्तभट्टाचार्य्यधृतपाठः।

† विशेषतः॥ पौर्णमास्यान्तु वैशाखे मासि यत्नेन भारत इति ख-पुस्तके पाठः।

‡ तथा पाकमिति ख-पुस्तके पाठः।

विशेषाद्बुधसंयुक्ता तृतीया या विशेषतः* ॥
बुधश्रवणसंयुक्ता तृतीया यदि लभ्यते ।
अस्यां स्नानोपवासाद्य†मक्षयं परिकीर्त्तितम् ॥
माघे मासि तृतीयायां गुड़स्य लवणस्य च ।
दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणाञ्च पुरुषस्य च ॥
गुड़पूपाश्च दातव्या मासि भाद्रपदे तथा ।
तृतीयायां पायसञ्च वामदेवस्य प्रीतये ॥
वारिदानं प्रशस्तं स्याच्मोदकानान्तथैव च ।
वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयायां गुड़स्य च ॥"

अथ देवीपुराणे ।

"तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम् ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरमणिवस्त्रसमन्विताम् ।
सुगन्धिपुष्पधूपैश्च दमनेन सुमीलिताम् ॥"

चैत्रतृतीया प्रक्रमात् ।

अथ चतुर्थी ।

"चतुर्थीभरणीयोगे शनैश्चरदिनं यदा ।
तदा चाभ्यर्च्य देवेशं‡ मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥"

---

* तृतीया यदि लभ्यते इति ख-पुस्तके पाठः ।

† स्नानोपवासाभ्यामिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ तदाभ्यर्च्य यमं देवमिति क-पुस्तके पाठः ।

अथ भविष्ये।

"शिवा शान्ता सुखा राजन्* चतुर्थी त्रिविधा स्मृता।
मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता॥
तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा।
भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृप॥
यास्तस्यां कुरुशार्दूल पूजयन्ति सदा स्त्रियः।
गुड़लवणपूपैश्च श्वश्रूं श्वशुरमेव च॥
ताः सर्व्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्यानुमोदनात्।
कन्यकास्तु विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्॥
माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते।
सा शान्ता शान्तिदा नित्यं कुर्य्याच्छान्तिं सदैव हि॥
स्नानदानादिकं कर्म्म सर्व्वमस्यां कृतं विभो।
भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृप॥
कृत्वोपवासं यस्तस्यां पूजयेद्विघ्ननायकम्† ।
तस्यां होमादिकं कर्म्म भवेत्साहस्रिकं नृप॥
लवणञ्च गुड़ं शाकं गुड़पूपञ्च भारत‡।
दत्त्वा शक्त्या तु विप्रेभ्यः फलं साहस्रिकं लभेत्॥
विशेषतः स्त्रियो राजन् पूजयन्त्यो गुरुं नृप§।

---

* शिवा शान्ता क्षमा राजन् इति ख-पुस्तके पाठः।

† विघ्ननाशकमिति क-पुस्तके पाठः।

‡ लवणं गुड़ं तथा शाकं गुड़पूपाश्च भारत इति क-पुस्तके पाठः।

§ पूजयन् यो गुरुं नृप इति ख-पुस्तके पाठः।

गुड़लवणघृतैर्वीर सुभगाः स्युः कुरूद्वह ॥
यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वा भवेत् ।
तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखानामेति कीर्त्तिता* ।
स्नानदानादिकं कर्म्म सर्व्वमक्षयमुच्यते ॥"

अथ देवीपुराणम् ।

"गणेशे कारयेत्पूजां लड्डुकादिविभावनात् ।
चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय सर्व्वकामप्रसिद्धये ॥"

चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां दमनकैरिति बोद्धव्यं प्रकरणात् ।

"कृष्णपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिदूषणं कुर्य्यात् तस्मात्पश्येन्न तं तदा ॥"

धवलेन लिखितम् ।

अथ भारते ।

"अङ्गारकचतुर्थीन्तु कृत्वा शुक्लां विधानतः ।
त्रिंशद्योजनविस्तारे मण्डले रूपवान् भवेत् ॥"

अथ पञ्चमी ।

पौराणिकाः पठन्ति ।

"माघे सितचतुर्थ्यान्तु† वरमाराध्य च श्रियः ।
पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजा कार्य्या समृद्धये ॥"

---

* सुखनामेति कीर्त्तिता इति ख-पुस्तके पाठः ।

† माघस्य सितपञ्चम्यामिति ख-पुस्तके पाठः ।

अथ भविष्यपुराणे*।

"पञ्चमी दयिता राजन् नागानां नन्दिवर्द्धिनी॥
पञ्चम्यां स्नपयन्तीह नागान् क्षीरेण ये नराः।
तेषां कुले प्रयच्छन्ति अभयं प्राणरक्षणम्†॥
श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप।
द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्वणाः।
पूजयेद्विधिवद्वीर दधिदूर्व्वाङ्कुरैः कुशैः॥
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः।
ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः।
न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित्॥
तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः।
समालिख्य नरो नागान् शुक्लकृष्णादिवर्णकैः‡।
पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसैः।
तस्य तुष्टिं प्रयान्त्याशु पन्नगास्तक्षकादयः॥
पञ्चम्यां किल नागानां भवतीह्योत्सवो महान्॥
वासुकिस्तक्षकश्चैव कालियो नागभद्रकः।
ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ॥
एते प्रयच्छन्त्यभयं प्राणिनां प्राणजीवनम्§।

---

* अयं पाठः ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

† अभयं प्राणदक्षिणमिति क-पुस्तके पाठः।

‡ कृष्णशुक्लादिवर्णकैरिति ख-पुस्तके पाठः।

§ प्राणिना प्राणजीविनामिति ख-पुस्तके पाठः।

आसप्तमात्कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥
सुप्ते जनार्द्दने देवे पञ्चम्यां भवनाङ्गने ।
पूजयेन्मनसां देवीं स्नुहीविटपसंस्थिताम् ॥
पिचुमर्द्दस्य पत्राणि स्थापयेद्भवनोदरे ।
पूजयित्वा नरो देवीं न सर्पभयमाप्नुयात् ॥"

अथ षष्ठी ।

"येयं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ ।
स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते ॥
षष्ठ्यां फलाशनो राजन्* विशेषात्कार्त्तिके नृप ।
शुक्लां कृष्णां सुनियतो† ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥
षष्ठ्यां फलाशनो यस्तु नक्ताहारो भविष्यति ।
इह चामुत्र सोऽत्यर्थं लभते ख्यातिमद्भुताम् ।
राज्यच्युतो विशेषेण स्वराज्यं लभतेऽचिरात् ॥"

अथ लिङ्गपुराणम् ।

"वृश्चिके विजया नाम सप्तमी द्वादशी तथा ।
महाषष्ठी च सा ज्ञेया यस्यां शेते हुताशनः‡ ॥
प्रत्यब्दमग्निपूजा च षष्ठ्यां कार्य्या गृहस्य च ।

---

* यस्यां फलाशनो राजन्निति क-पुस्तके पाठः ।

† शुक्लाकृष्णासु नियतः इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ महाषष्ठी च सा प्रोक्ता तस्यां शेते हुताशनः इति ख-पुस्तके पाठः ।

दीप्ताग्निः* स सुखी च स्यात्तस्मिन्नागामिवत्सरे ॥"
पूर्व्वः पक्षो देवानामिति श्रुतेः शुक्लपरिग्रहः। क्वचित्तु विशेष-वचनाद्दैवेऽपि कृष्णपक्षग्रहणम्।

अथ सप्तमी।

अथ भविष्ये।

"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो भवेद्यदि।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥
एषा धन्या पापहरा महापातकनाशिनी ॥
स्नानं दानं तथा होमः पितृदेवाभिपूजनम्।
सर्व्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम् ॥"

एतदुक्तं साम्बपुराणेऽपि।

पुनर्भविष्ये।

"शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम्।
यदा स्यात्तु तदा ज्ञेया जयानामेति सप्तमी ॥
तस्यां स्नानादिकं कर्म्म भवेच्छतगुणं विभो† ॥"

पञ्चतारकं शतभिषा।

"माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोचन।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा शिवा ॥

---

* दृप्ताग्निः दृप्ताग्निर्भीति पाठद्वयं ख-पुस्तके दृश्यते।

† भवेच्चतुर्गुणं विभो इति ख-पुस्तके पाठः।

मासि भाद्रपदे शुक्ले सप्तमी या गणाधिप ।
अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी ॥
शुक्लपक्षे च सप्तम्यां यदा सङ्क्रमते रविः ।
महाजया तदा ख्याता सप्तमी भास्करप्रिया ॥
स्नानं दानं तथा होमः पितृदेवाभिपूजनम् ।
सर्व्वं कोटिगुणं पुण्यं भास्करस्य वचो यथा ॥
या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी* ।
नन्दा सा कथिता वीर सर्व्वानन्दकरी तथा† ॥
स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते ॥
शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् ।
यदा प्रथममेवेश तदा सा भद्रतां व्रजेत् ॥
स्नपनं तत्र देवेऽपि घृतेन कथितं बुधैः‡ ॥
इत्येषा कथिता वीर भद्रानामेति सप्तमी ।
यामुपोष्य नरो भीम स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥”

सवितुर्नक्षत्रं हस्तः। प्रथमं सप्तम्युपक्रमइति योग्लोकेन§ व्याख्यातं दिनोपक्रम इति मम सम्मतं दिनोपक्रमस्यैव प्रशस्तत्वात्¶ ।

---

* शुक्लपक्षे च सप्तमी इति ख-पुस्तके पाठः ।

† सर्व्वनन्दकरी शुभा इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ सूर्य्यं तत्र च देवेशं घृतेन कथितं बुधैरिति ख-पुस्तके पाठ. स्नपयेदिति पदाध्याहारेण सङ्गमनीयः ।

§ योग्धोकेन इति ख-पुस्तके पाठः ।

¶ सप्तम्यां प्रशस्तत्वादिति क-पुस्तके पाठः ।

तथा।

"शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदर्च्चन्तु करं भवेत्।
तदा सा स्यान्महापुण्या सप्तमी पापनाशनी॥
तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुं दिवाकरम्।
सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥
यश्चोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा* सूर्य्यलोके महीयते॥
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः।
सर्व्वशुक्लोपहारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम्॥
(जातीतगरकैश्चैव श्वेतोत्पलकदम्बकैः।
शुक्लपक्षस्य सप्तम्यामुपवासपरो नरः॥
सर्व्वरक्तोपहारेण पूजयेद्यस्तु भास्करम्)†।
कर्णिकैः करवीरैश्च रक्तपुष्पैस्तु भारत‡।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः सूर्य्यलोके महीयते॥"

तथा साम्बपुराणम्§।

"शुक्ला वा यदि वा कृष्णा षष्ठी वा सप्तमी च वा।
रविवारेण संयुक्ता तिथिः पुण्यतमा स्मृता॥"

तथा मत्स्यपुराणम्।

---

* विनिर्मुक्त इति ख-पुस्तके पाठः।

† अयमंशः ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

‡ भावतः इति ख-पुस्तके पाठः।

§ यथा शाम्बपुराणे इति क-पुस्तके पाठः।

"यस्मान्मन्वन्तरस्यादौ रथानापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात्सा रथसप्तमी ॥'

तथा भविष्ये ।

"इत्येषा कथिता वीर रथाङ्गा सप्तमी परा ।
महासप्तमीति ख्याता महापातकनाशनी ॥"*

तथा स्मृतिसमुच्चये ।

"सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
व्यतीपाते वैधृतौ च पक्षान्ते च दिनक्षये ।
माघमासे तु सप्तम्यां दानं बहुफलं भवेत् ॥
माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
तस्यां स्नानार्घदानाभ्या†मायुरारोग्यसम्पदः ॥"

विसृष्टेयं पूर्व्वम्‡ ।

"षष्ठ्यामुपोष्य यः सम्यक्सप्तम्यामर्च्चयेद्रविम् ।
स द्रव्यभागुरुगुणः सम्प्राप्नोतीप्सितं फलम् ॥

---

* तथा मत्स्यपुराणमित्यादिः महापातकनाशनीत्यन्तः पाठः ख-पुस्तके अनेन क्रमेण नोपलभ्यते । तत्र तु एवं क्रमो दृश्यते यथा—

अथ मत्स्यपुराणम्—"माघमासस्य सप्तम्या स्यात्तस्माद्रथसप्तमी ।"

तथा भविष्ये—"इत्येषा कथिता वीर रथाङ्गा सप्तमी परा ।
महासप्तमी विख्याता महापातकनाशिनी ॥"

† कुर्य्यात्स्नानार्घदानाभ्यामिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ विसृष्टेयं पूर्व्वैरिति क-पुस्तके पाठः ।

षष्ठ्यां यो नियतो भूत्वा सप्तम्यां विधिवद्रविम्।
सम्पूज्योपवसेत्सोऽपि युयुत्सुश्चेप्सितं फलम्॥
सप्तमी सूर्य्यवारेण अमा वै सोमयोगत:।
भूतजा भूमिजेनैव बुधे भद्रा उपागता॥
वृहस्पतिर्दिने पूर्णा शुक्रेणैकादशी युता।
शनैश्चरदिने षष्ठी महापुण्यतमा इमा:॥
एषु जागरणं कृत्वा महापूजां विशेषत:।
उद्धरेत्* सकलान् गोत्रान् नयते रविमन्दिरम्।
आत्मपरिजनै: सार्द्धं गच्छते सूर्य्यमन्दिरम्॥"

भूतजा चतुर्द्दशी।

अथ पौराणिका: पठन्ति।

"अर्काङ्कं† शुचिगोमयं सुमरिचं‡ तोयं फलञ्चाश्नुते
मूलं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत्कृत्वैकभक्तन्तथा।
क्षीरं वायुशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि क्रमात्
कृत्वा वत्सरसप्तमीं दिनकृत: प्राप्नोत्यभीष्टं फलम्॥"

तथा।

"गोधूममाषमधुमैथुनमद्यमांस-
पाषाणपिष्टयवषष्टिककांस्यपात्रम्।

---

* उद्धरेत्सकलान् पितॄनिति ख-पुस्तके पाठ:।

† अर्काग्रमिति ख-पुस्तके पाठ:।

‡ समरिचमिति ख-पुस्तके पाठ:।

अभ्यञ्जनाञ्जनतिलांश्च विवर्ज्जयेद्यः
सोऽभीप्सितं लभति* सप्तसु सप्तमीषु ॥"

दैवलादव्यवहारसिद्धं† व्रतद्वयमप्येतन्माघसप्तम्याः‡मारभ्यते। इति शिष्टाचारः।

अथाष्टमी।

रोहिण्यष्टमी पूर्व्वमुक्ता। अथान्या भविष्ये।

"कन्यां गते सवितरि कृष्णपक्षेऽष्टमी च या§।
सा तु पुण्या पापहरा शिवस्यानन्दवर्द्धिनी॥
स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम्।
सर्व्वं प्रीतिकरं स्याद्वै कृतं तस्यां त्रिलोचने।
विशेषतः कृतं श्राद्धं होमश्च विधिवन्मुने॥"

आह शातातपः।

"मघासु पित्रेऽह्नि सुते च जाते
ग्रहोपरागेऽप्ययनद्वये च।
नित्यञ्च श्राद्धे च तथैव पद्मे
दत्तम्भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम्॥

---

* लभते इति ख-पुस्तके पाठः।

† दैवलाद्याद्यासिद्धमिति क-पुस्तके पाठः।

‡ माघसप्तम्यामारभ्य कार्य्यमिति ख-पुस्तके पाठः।

§ कृष्णे दशाष्टमी च या इति ख-पुस्तके पाठः।

अर्द्धं प्राहुरमावास्यां क्षीणसोमां द्विजोत्तमाः ।
अष्टकास्तु भवेत्पद्मं तत्र दत्तमथाक्षयम् ॥"

पितृप्रमहः कन्यागतस्य कृष्णत्रयोदशी ।

"पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत् ।
तदा तु सा महापुण्या महारुद्रेति कीर्त्तिता ॥
तस्यां स्नानं जपो होमस्तर्पणं विप्रभोजनम् ।
मत्प्रीतये कृतं देवि शतसाहस्रिकम्भवेत् ॥
तस्मात्तस्यां सदा देवि पूज्योऽहं विधिवन्नरैः ।
गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणैः ॥
पौषे मासि यदा देवि अष्टम्यां नगजे शुभम् ।
नक्षत्रं जायते पुण्यं यल्लोके रौद्रमुच्यते ॥
तदा तु सा महापुण्या जयन्ती अष्टमी स्मृता ।
तस्यां स्नानं तथा दानं जपो होमश्च तर्पणम् ॥
सर्व्वं कोटिगुणं देवि कृतं भवति कृत्स्नशः ।
एवं ममेष्टा तिथिरियं पौषमासेऽष्टमी शुभा ।
यथेष्टा सप्तमी नित्यं माघेऽर्कस्य महात्मनः ॥"

नगजे गौरि । माघस्य सप्तमीसाहचर्य्याच्च शुक्लाष्टमी न च तस्यां रौद्रस्य आर्द्रस्य योगः सम्भवतीति रौद्रपदेन पूर्व्वभाद्रपदोच्यते । तस्याजैकपाद्दैवतत्वात् "वासवाजैकपादर्क्ष" इत्यादिषु कलनात्* । न तु भयङ्करत्वाद्यमस्य यमदेवताका भरणीति

* इत्यादिष्वपि दर्शनादिति ख-पुस्तके पाठः ।

योग्लोकव्याख्यानम् आदरणीयम्। रुद्रदैवतस्यैव सम्भवात् कृष्णाष्टम्यान्तु नक्षत्रयस्यैव असम्भवः।

अथ पठन्ति।

"अग्निपुत्त्रसमायुक्ता शुक्लपक्षाष्टमी च या।
तस्यां नियमकर्त्तारो न स्युः खण्डितसम्पदः॥"

यदा पूर्णा सिताष्टमीति वा द्वितीयः पादः।

तथापरं पठन्ति।

"अष्टमी बुधवारेण पक्षयोरुभयोरपि।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत्करिष्यति॥"

अथ लिङ्गपुराणम्।

"अशोककलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्व्वसौ।
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः॥"

तत्रैव पानमन्त्रः।

"त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु॥"

पठन्ति।

"पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरास्तथा।
सर्व्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम्॥
पुनर्व्वसौ वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमीम्।
लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत्*॥

* वाजपेयफलं भवेदिति क-पुस्तके पाठः।

चैत्राष्टम्यादिपूर्णिमा*मशोकैर्मन्मथार्चनम् ।
तच्च कार्य्यमशोकार्थं क्रिया वासन्तिकी हि सा ॥†
माघे मासि सिताष्टम्यां सलिलं भीष्मवर्म्मणे ।
श्राद्धञ्चापि सदा कुर्य्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः ॥
शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति ॥
भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥"

प्रदानवाक्यम् ।

"वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृतिप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्म्मणे ॥"

अन्ते स्वधेति कार्य्यं पितृत्वाध्यारोपणकार्य्यत्वात् । न च भीष्मस्य क्षत्रियत्वात्तदितरैर्ब्राह्मणादिभिस्तर्पणादि न कार्य्य-मुत्तमाधम-वर्णयोरधमोत्तमक्रियानिषेधादिति वाच्यं वसोरवतारत्वाद्भीष्मस्य। अन्यथा देवक्यां वसुदेवेनाब्राह्मणेन जातयोर्बलभद्रवासुदेवयो-र्दाशरथेर्वा रामस्य ब्राह्मणाद्यैः सर्व्वैरेव वर्णैरर्च्चनादिकं न स्यात् । (वाक्याचाविशेषेणैव श्रुतिः ।

तथा भवधनेन लिखितम् ।

---

* पूर्णिम्यामिति ख-पुस्तके पाठः ।

† अस्मात् श्लोकात्प्राक्—पुनर्व्वसौ बुधोपेता चैत्रे मासि सिताष्टमी ।
स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति श्लोकान्तरमधिकमुपलभ्यते ख-पुस्तके ।

"अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् ।
अन्नञ्च विधिवद्दद्युः सर्व्वे वर्णा द्विजातयः ॥")*

किञ्च भीष्मप्रभृतिश्राद्धविधावादिमत्ता प्रसज्येत अनुवादमात्रन्तु तत्† ।

अथ नवमी ।

तत्र वराहपुराणम् ।

"नवम्यान्तु सदा पूज्या गौरी देवी समाधिना ।
वरदा सर्व्वलोकस्य भविष्यति न संशयः ॥
नवम्यां यस्तु पिष्टाशी सम्भविष्यति मानवः‡ ।
नारी वा तस्य सम्पत्तु भविष्यति न संशयः ॥
महानवम्यां प्रथमं कृतस्नानविधिर्नरः§ ।
गृह्णीयात्परमञ्चैतद्यथाकामप्रदं व्रतम् ॥

आश्विनस्य नवमी ग्राह्या ।

"तृतीया चैव वैशाखे नवम्याश्वयुजि तथा ।"

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

अथ देवीपुराणे ।

---

* (—) अनयो रेखयोरन्तःस्थः पाठः ख-पुस्तके नोपलभ्यते ।

† अपवादमात्रत्वादिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ पिष्टाशी भविष्यति च मानव इति ख-पुस्तके पाठः ।

§ कृत्वा स्नानं विधानत इति ख-पुस्तके पाठः ।

"नवम्यां पूजयेद्देवीं महामहिषमर्द्दिनीम् ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरैर्धूपान्नध्वजदर्पणैः* ।
दमनैर्मरुपत्रैश्च विजयाख्यं पदं लभेत् ॥"

अथ वराहपुराणे ।

"कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षिका ।
तस्यां नक्ताशनो राजन् दिक्षु शुद्धं फलं लभेत् ॥
दशमी च तिथिस्तासामतीव दयिता भवेत् ।
तस्यां दध्यशनो यस्तु नक्ताहारो भवेन्नरः ।
तस्य पापक्षयं तास्तु कुर्व्वन्त्यहरहर्नृप ॥"

अत्रापि कार्त्तिकी शुक्ला दशमी । "तासां" दिशामित्यर्थः । दशहरा तु पूर्व्वमुक्ता ।

अथैकादशी ।

अपरिचयाद्वचनानां
परिचितवचनार्थबोधविरहेण ।
एकादश्यां विलुप्तं
व्रतमिदमधुनोज्ज्वलं क्रियते ॥

तत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

"ब्रह्महा स भवेत्स्तेनः सुरापो गुरुतल्पगः ।
विवेचयति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते ॥

---

* तर्पणैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
एकादश्यां हि भुञ्जानो विष्णुलोकाच्चुतो भवेत् ॥”

तथा ।

“अतिक्रामति यो मोहादेकादश्यौ सितासिते ।
उपवासे स मूढ़ात्मा विष्णुलोकं न पश्यति ॥”

भोजनदोषं दर्शयन्नुपवासं नियच्छति । न चायं निषेध इतिकर्त्तव्यताविधानात् । निषेधे च इतिकर्त्तव्यताभावात् व्रतप्रयोगाच्च ।

तथा मत्स्यपुराणम् ।

“दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः ।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥
एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने ।
शुक्ले वा यदि वा कृष्णे तद्व्रतं वैष्णवं महत् ॥”

तदिदमेकादशीहितयव्रतं* यतिवानप्रस्थयोः ।

तथा स्मृतिमीमांसायाम् ।

“एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।
वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही ॥”

वनस्थयतिमात्रोपादानाद्वनस्थयतिप्रतियोगिकगृहिमात्रोपादानात् आश्रममात्रे च वनस्थयतिद्वयसाहचर्य्याच्च गृहिमात्रस्यैवोपादानम् । न च मांसमैथुनवर्ज्जनविधानात् पुत्ररहितगृहिविष-

---

* एकादशीव्रतमित्येव ख-पुस्तके पाठः ।

यत्नमप्यस्य वाच्यम्। भार्य्यया सह वनं गतस्य ऋतौ मैथुन-सम्भवात्।

तदाह मनुः।

"सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्व्वञ्चैव परिच्छदम्।
पुत्त्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा॥"

व्याकरोति विष्णुः।

"गृही वलिपलितदर्शने वनाश्रयी भवेत्। अपत्यदर्शने वा।
पुत्त्रेषु भार्य्यां निक्षिप्य तया अनुगम्यमानो वा।"

न च वानप्रस्थभार्य्याया ऋतुर्न सम्भवतीति वाच्यम्।

"वनं पञ्चाशतो व्रजेत्।" इति।

"वर्षैरेकगुणां भार्य्यामुद्वहेत्त्रिगुणः पुमान्।"

इति वचनद्वयालोचनेन तत्सम्भवात्। अतएव पुराणेषु ऋषि-कुमाराः श्रूयन्ते।

मांसभोजनमप्यस्ति।

तदाह बौधायनः।

"अथ वानप्रस्थद्वैविध्यं पचमाना अपचमानाश्च।"

इत्युपक्रम्य कियद्दूरे।

"सतोऽवसितमाममांसं व्याघ्रवृकश्येनहतमित्येवमादिभि-
रन्यैर्वा हृत-मानीय अपयित्वा सायम्प्रातरग्निहोत्रङ्कृत्वा
यत्यतिथिव्रतिभ्यश्च दत्त्वा अथेतरच्छेषभक्षा" इत्यादि।

'मधुमांसवर्ज्जनन्तु वनस्थानाममांसवृत्तीनाम्। तस्मात्कथमेत-द्बलादपुत्त्रस्य गृहिणोऽप्युभयैकादश्युपवासव्रतम्। कृष्णैकादश्यां

च गृहिमात्रस्य उपवासनिषेधः श्रूयते ।

तदाह वायुपुराणे ।

"इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे ।
उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रबन्धुधनक्षयात् ॥"

अत्र पुत्रबन्धुधनक्षयरूपपुरुषदोषश्रुतेर्यावद्गृहिविषयत्वं* न हि बन्धुशून्यः कश्चिद्गृही भ्रातृपितृव्यादिषु दायादेष्वपि शास्त्रे बन्धुपददर्शनात् ।

यथा ।

"बन्धुनापहृतं द्रव्यं बलान्नैव प्रदापयेत् ।"

तथा ।

"बन्धूनामविभक्तानां भागं नैव प्रवर्त्तयेत्† ।"

तथा ।

"बन्धुदत्तन्तु बन्धूनामभावे भर्त्तृगामि तत् ।"

लोके च तेष्वेव दर्शनात्‡ । केचित्तु सुतज्ञातिधनक्षयादिति पठितम् । जीविष्यति विना धनेनेत्यनुपपत्तेः ।

यच्च वचनम् ।

"रविवारेण संक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे ।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात्पुत्रवान् गृही ॥"

तत्र पुत्रवतां वानप्रस्थादीनामनिषेधार्थं गृहित्वं तावद्विशेषणं

---

* भार्य्यावद्गृहिविषयत्वमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† भोगे नैव प्रवर्त्तयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ बहुष्वेव दर्शनादिति ख-पुस्तके पाठः ।

वाच्यम् । तथाच "मृष्यामहे हविषा विशेषण"मिति न्यायात् हविरुभयत्ववत् न पुत्त्रवत्तापि विशेषणं वाक्यभेदापत्तेः । किञ्च नायं निषेधः दुःखहेतावुपवासे रागतः प्रवृत्तेरभावात् । क्रोधादिना प्रसक्तौ तन्निषेध एव स्यात् न तु "एकादश्यां न भुञ्जीत" इत्यस्यापि । अथ तस्यैव निषेधः पुत्त्रवतो गृहिण इति तन्न विहितप्रतिषिद्धत्वापत्तेः विधिवैरूप्याच्च । यतिवानप्रस्थयोर्नित्यवद्विधानात् गृहिणो* विकल्पेन । यथा "उपाच वपन्ति" इति चातुर्मास्यीयपर्व्वचतुष्टये उत्तरवेदिविधिः "न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न सुनासीर्य्ये" इत्यनयोर्वैकल्पिकत्वापत्तेः शाकमेधवरुणप्रघासयोश्च नित्यत्वापत्तेः । तस्मादधिकारिपर्य्युदासोऽयम् । तेनावश्याङ्गीकरणीय†विशेषणेनैव तत्पर्य्युदस्तस्य उद्देश्यस्याधिकारिणो लब्धत्वान्न विशेषणान्तरं विवक्षितम् वाक्यभेदापत्तेः । तस्माद्गृहस्थेतरः पक्षयोरुभयोरुपवसेदिति तद्वचनस्यार्थः । "वनस्थयतिधर्म्मोऽय"मित्यनेनापि अन्वयमुखेन तदेवोक्तम् । पुत्त्रवानिति श्रुतिश्च प्रायः प्राप्तानुवादिका‡ ।

अतएव ।

"इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे ।
उपवासं न कुर्व्वीत यदीच्छेत्सन्ततिं ध्रुवाम् ॥"

अत्र 'सन्ततिं यदीच्छेत्' इति सन्ततिरेव निरपेक्षेच्छाकर्म्मतया-

---

* गृहिणाच्च इति ख-पुस्तके पाठः ।

† गृहित्वविशेषणेनैव इति क-पुस्तके पाठः ।

‡ श्रुतेश्च प्रायः प्राप्तावनुवादिता इति ख-पुस्तके पाठः ।

ऽवगम्यते। "ध्रुवां" चेत्यर्थात् सन्ततिसम्बन्धः क्रियान्वये सति सन्ततिकामोऽनुत्पन्नसन्ततिरेव उक्तगतः। तेन अनुत्पन्नसन्ततेरपि पर्य्युदासः। "वनस्थयतिधर्म्मोऽयम्" इत्याश्रमधर्म्मताकथनेन* नित्यतां ज्ञापयति।

"विष्णुलोकाच्युतो भवेत्।" इति श्रुतेः;

"शुक्लामेव† सदा गृही"। इति

गृहस्थधर्म्मताम्। सदेत्यभिधानात् नित्यधर्म्मसाहचर्य्याच्च। तत्रैतद्विचार्य्यम्। किं सदैवोपवासविधेः यदि वा सदा व्रतमात्रं कुर्य्यात् तदा सदोपवासविधौ।

"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।
उपवासेन भैक्षेण नैवाद्वादशिको भवेत्॥"

इति निर्व्विषयं स्यात् गृहिणोऽपि उपवासावरुद्धत्वात्। न च गृहिणः कृष्णपक्षे विधानमिदम् "उपवासेन" इत्यनुपपत्तेः। ततश्चैकभक्तादिना शुक्लायां सद्वादशिको भवेदिति विधिः। एकादशीव्रतेनैव सद्वादशीकत्वं तत्पूर्व्वकं द्वादश्यां भगवद्वासुदेवपूजनविधानात्।

तदुक्तं पुराणे।

"एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि।
द्वादश्यां योऽर्च्चयेद्विष्णुं स मुक्तिफलभाग्भवेत्॥"

अन्यथा एकादश्यामुपोषितस्य* द्वादश्यां नक्तोपवासादिकं

* आश्रयधर्म्मताभिधानेन इति क-पुस्तके पाठः।

† शुद्धामेव इति क-पुस्तके पाठः।

स्यात्। द्वादश्यामपि एकभक्तादिना "नैवाद्वादशिको भवेत्" इति विधानात्। अस्यैवोपवासस्य शुक्रवारादिष्वपि अनियमेन प्रसक्तौ तत्पर्य्युदासेन तदितरव्यवस्थितिः।

रविवारसंक्रमणादिदूषिते तु।

"उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत्।
उपवासो न दुष्येत्तु उपवासफलं लभेत्॥"

तथा।

"नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा
फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु चाज्यम्।
यत्पञ्चगव्यं यदि वा च वायुः
प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरञ्च॥"

एतद्वायुपुराणेनोक्तं वेदितव्यम्। अदुष्टे हि एकभक्तेनेत्यादिवचनम्†। किञ्च "शुक्लामेव सदा गृही" इत्युपवासविधिः शुक्रवारादिवर्ज्जितायामेकादश्यां सर्व्वत्र वा। यदि वर्ज्जितायां तदा कृष्णायां नास्ति विधिरिति किमर्थं नक्ताद्याचरणम्। विधित एव हि उपवासस्य प्राप्तस्य निषेधे नक्तादिविधानम्। अथ सर्व्वत्र तदाप्युपवासस्यैव विधानात् कथमेतत्क्रिया। अथ निषेधात् क्रिया तदा कृष्णायां विकल्पः अकृष्णायान्तु नित्यवदुपवासविधिरिति वैरूप्यम्। अथ कृष्णायामन्यएव "नैवाद्वादशिको भवेत्" इति विधिः तत्र "उपवासेन भैक्ष्येण" इत्यनुप-

---

* "द्वादश्यामुपोषितस्य" इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके दृश्यते।

† दुष्टे चैकभक्तेत्यादिवचनमिति ख-पुस्तके पाठः।

पत्तेः। उपवासानर्ह एव काले तद्विधेरापत्तेः तस्माददुष्ट एव काले "एकभक्तेन" इत्यादिना उपवासविधिः। गुरुणि कर्म्मणि फलभूयस्त्वम्। वारादिदूषितायान्तु उपवासनिषेधे उपवास-पर्य्युदासफलस्य निषेधसमानफलत्वात् निषेधार्थेन "नक्तं हविष्यान्न"मितिविधानं तिलान्नोदनादिकं कृष्णायामेव अयाचितं भैक्ष्यं वा दुष्टायां कार्य्यमुपवासेन सह वैकल्पिकमिति यद्यपि पक्षः सम्भवति। तथापि "शुक्लामेव सदा गृही" इत्यत्र वनस्थ-यतिधर्म्मतया उक्तस्य उपवासस्यैव समन्वयः प्रक्रान्तत्वात्। एक-भक्तादिविधाने च उपवासे फलान्तरकल्पना। नक्तादिविधा-नार्थञ्च फलान्तरकल्पना। तस्मात् "शुक्लामेव सदा गृही उप-वसेत्" इत्येको विधिः(शुक्लापदेनैव कृष्णाव्युदासेन तत्समानरूप-तया शास्त्रान्तरादवगतकविरविवाररविसंक्रमणादिकमपि पर्य्यु-दस्तं तेषु नक्तादिविधिः)* तेनोपवासेन नक्तादिना गृही शुक्ल-कृष्णपक्षयोः व्रतं कुर्य्यात् नाद्वादशिको भवेदिति। एतदेवोक्तम् "एकभक्तेन नक्तेन" इत्यनेन। "नैवाद्वादशिको भवेत्" इति नित्यतां दर्शयति। "उपवासफलं लभेत्" इति च नित्यकर्त्तव्य-समाप्तिं दर्शयति। नोपवासकरणदोषो भवतीत्यर्थः।

तदाह सौरधर्म्मोत्तरे।

"यथा शुक्ला तथा कृष्णा विशेषो नास्ति कश्चन।
अभेदो दर्शितस्ते वै विशन्ति हरिमन्दिरम्॥"

---

* (—) अनयोः खलु रेखयोरन्तःस्थः पाठो नोपलभ्यते ख-पुस्तके।

यथैव गौरो वै विप्रः कृष्णो वा वेदविद्द्विजः ।
सन्तारयति दातारं द्वादश्युभयतस्तथा ॥”

तेन गृहिणा कृष्णपक्ष-रविवार-शुक्रवारादिवर्ज्जितायामेकादश्या-मुपोषितव्यम् अन्यत्र नक्तादिकमिति नित्यवद्विकल्पः* । स च एकैकादशीसमाप्य उभयोरपि श्रुतेर्वा उभयसमाप्यो दर्शपूर्ण-मासवन्न तु यावज्जीव एव कल्पः† ।

अथ काम्यकल्पाः ।

तत्र विष्णुः ।

“माघशुक्लैकादश्यामुपोष्य द्वादश्यां भगवन्तं वासुदेव-मभ्यर्च्च्य पुष्पधूपान्नलेपननैवेद्यैर्बहुभिर्ब्राह्मणतर्पणैर्व्रतमेतत् संवत्सरं कृत्वा सापत्यः पूतो भवति । यावज्जीवं कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति । उभयपक्षद्वादशीमेवं संवत्सरेण स्वर्ग-लोकमवाप्नोति । यावज्जीवञ्च कृत्वा विष्णुलोकम् । एवमेव पञ्चदशीष्वपि ।

ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यान्तथैव च ।
योगिभूतं परिचरेत्केशवं महदाप्नुयात् ॥”

वह्नितर्पणं तिलहोमादिना, ब्राह्मणतर्पणञ्च भोजनदक्षिणादिना । तदेते चत्वारः कल्पाः पापक्षयकामस्य । संवत्सरं शुक्लैकादश्या-

---

* अन्यत्र तु नक्तादिनित्यकल्प. इति ख-पुस्तके पाठः ।

† एवं कल्प इति ख-पुस्तके पाठः ।

मुपवासव्रतं द्वादशफलम्। शुक्लायामेव यावज्जीविकम्* उपवासव्रतं श्वेतद्वीपप्राप्तिकामस्य। तथोभयपक्षोपवासव्रतं सांवत्सरिकं स्वर्गकामस्य। तदेव यावज्जीवं विष्णुलोकप्राप्तिकामस्य। कालाधिक्येन फलाधिक्यम्। "तदेतेषु व्रतेषु रविवारादेरवश्यम्भावात् तद्वर्ज्जनेन प्रथममेव गृहिणा सङ्कल्पः कार्य्य" इति योऽस्लोकवचनमनादेयं संवत्सरं यावज्जीवं वा उपवासस्यैव फलार्थं विहितत्वात् शुक्रवारादिवर्ज्जने तावत्कालीनव्रतस्यासिद्धेः कथं तत्फलसिद्धिः। एवमित्यादिपदैरुपवासस्यैव परामर्शात् नित्यस्याप्युभयैकादशीमात्रसमाप्यत्वाद्दर्शपूर्णमासवत् नास्ति यावज्जीवप्रयोगो यः सङ्कल्पनीयः। ननु तर्हि न भवत्येतद्व्रतं गृहिणां, रविवारादिषु गृहिणां निषेधात् इति। नैतदपि, नायं निषेध इत्यसकृदुक्तत्वात् किन्तूपवासविधिनैकवाक्यतया पर्य्युदासो निषेधफलः। स च वारादिकालपर्य्युदासो वारादिवर्ज्जिते काले कुर्य्यात् गृहिपर्य्युदासो वा गृहिव्यतिरिक्तः कुर्य्यादिति। तत्र नित्यैकादशीव्रते रविवारादिवर्ज्जनेन उपवासविधानस्य वर्णितत्वात् रविवारादिषु च नक्तादिना तस्य कर्त्तव्यत्वात्। "उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्" इति, "नक्तं हविष्यान्नम्" इति च "एकभक्तेन नक्तेन" इत्यादिना च स्वहस्तितत्वात्। काम्ये पुनरुपवासस्यैव विधानात् कथं वारादिपर्य्युदासः। न ह्यस्ति सम्भवो वत्सरमुपवसेत् रविवारादिषु नोपवसेत्। किञ्च गृहिणां

* यावज्जीवमिति क-पुस्तके पाठः।

त्वस्त*दिनवर्ज्जनेन।† उपवासविधानं वानप्रस्थादेश्चावर्ज्जनेनेति वैरूप्यम्। अतएव गृहिणः पर्य्युदासः गृहिव्यतिरिक्तः कुर्य्यादिति नित्ये कालपर्य्युदासार्थत्वात् काम्ये पर्य्युदासार्थत्वानुपपत्तेः‡। एकत्वाद्वचनस्य।

अथ गृहिपर्य्युदासार्थमेव वचनमस्तु यथा।

"आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
उपवासो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्त्रिणा तथा॥"

न हि तत्र रविवारपर्य्युदासः तेषु रविवारादिषु उपवसेदित्यनुपपत्तेः किन्तु गृहीतरः कुर्य्यादिति। तद्वदत्रापीति। नैतत् उपवासविधौ तर्हि रविवारादेरपर्य्युदासत्वात् तेषु नक्तादिविधिर्न स्यात्। तथाच "उपवासनिषेधे तु भक्ष्य"मिति नोपपद्येत।

तथा अपराण्यपि वचनानि।

"कृष्णपक्षेऽथ संक्रान्त्यां ग्रहणे चापि पुत्त्रवान्।
उपवासं न कुर्व्वीत स्मृतं तत्राप्यनोदनम्॥
इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्त्रवान् गृही॥§
(मधुमासे वृषे चैव संक्रान्त्यां राहुसूतके।
उपवासं न कुर्व्वीत यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः॥

---

* त्वष्टेति ख-पुस्तके पाठः।

† अस्तदिनवर्ज्जनेन इत्यत्र अस्तशब्देन पर्य्युदस्तरूपोऽर्थः प्रतिपाद्यते इति प्रतिभाति।

‡ गृहिपर्य्युदासानुपपत्तेरिति ख-पुस्तके पाठः।

§ उपवासं न कुर्व्वीत यदीच्छेत्सन्ततिं ध्रुवामिति ख-पुस्तके पाठः।

रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे।
पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्य्यात् पुत्त्रवान् गृही ॥)*

तत्रापि न ग्रहणादिनिषेधो गृहिपर्य्युदासार्थः। असितैकादश्यादिषूत्तरकालपर्य्युदासार्थः कथं स्यात्।

तथा।

"वृद्धिं कृत्वा तु षण्मासान् नोपवासो विधीयते"

इति पठन्ति। एतच्च प्रथमपरिणयनविषयमित्युक्तं निबन्धैः। प्रकृतमनुसरामः। तस्मादेकादश्युपवासव्रतं संवत्सरादिसाध्यं शुक्रवारादिष्वपि गृहिणा कार्य्यम्।

यदपि वराहवचनम्।

"एकादश्यां निराहारो यो भुङ्क्ते द्वादशीदिने।
कृष्णे वा यदि वा शुक्ले तद्व्रतं वैष्णवं महत् ॥"

महत्त्वमाह।

"यदीच्छेद्विष्णुना वासं सुतसम्पदमात्मनः।
एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥"

ननु यदीच्छेदिति इच्छाकर्म्मतया विष्णुसहवासादितया प्रत्येकमवगमात् एकैकस्यैव फलवत्त्वम्। तत्रोभयैकादशीव्रतं सकृद्वा वत्सरं वा यावज्जीवं वा कृतं फलसाधनतया विधीयते। तत्र सकृद्वार्षिकौ विष्णुविरोधात् न सम्भवत.। यावज्जीवप्रयोगफलत्वेन विष्णुलोकप्राप्तेरुक्तत्वात्। सकृत्करणादेव तत्सिद्धौ

* (—) अनयो रेखयोरन्तर्गतमधिकं श्लोकद्वयं क-पुस्तके नोपलभ्यते।

यावज्जीवविधानानुपपत्तेः। (न च यावज्जीवप्रयोगसाध्यत्वं विष्णुना सहवासस्य सकृत्प्रयोगफलत्वञ्च पुत्त्रादेरिति सम्भवति न कुर्व्वीतेति सकृदुच्चरितेन तुल्यरूपकर्म्मविधानानुपपत्तेः)*। अथ यावज्जीवप्रयोगोऽपि पारलौकिकपुत्त्राद्यर्थिनां सम्भवत्येव। नैतदेवम्†। यावज्जीवप्रयोगादेव परमपुरुषार्थस्य विष्णुसहवासस्य सिद्धौ न कश्चिदपि प्रेक्षावान् पारलौकिकपुत्त्राद्यर्थी स्यात्, तदर्थं वा कर्म्म कुर्य्यात्। उच्यते,—अतएव तर्हि विष्णुविरोधात् न भुञ्जीतेत्याद्युक्तं बोद्धव्यम्। मुनिना तु सकृदुच्चारणं लाघवार्थं कृतम्। तत्र पुत्त्राद्यर्थिनः सकृद्विधानात् आवृत्तिकल्पना प्रमाणाभावात्। विष्णुसहवासार्थिनस्तु यावज्जीवविधानमिति न विरोधः।

तथा विष्णुधर्म्मोत्तरम्।

"एकादश्यां यदा राम आदित्यस्य दिनं भवेत्।
उपोष्या सा महापुण्या पुत्त्रपौत्त्रविवर्द्धिनी॥"

पुत्त्रपौत्त्रविवर्द्धनहेतुत्वाद्गृहिणैव तत्र कर्त्तव्यम्‡। अतो नानेन रविवारादिनिषेधस्यैकवाक्यता, नित्यव्रतविधिना एकवाक्यतया कालपर्य्युदासार्थत्वात्। एतद्विधेरेकवाक्यत्वे च गृहिपर्य्युदासार्थत्वापत्तेः।

---

* (—) अनयो रेखयोरन्तर्गतः पाठः ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

† नैतदपीति ख-पुस्तके पाठः।

‡ बाद्धव्यमिति क-पुस्तके पाठः।

तथा भविष्ये ।

"एकादशी द्वादशी च तत्रोपोष्य क्रतोः फलम् ।
अहोरात्रेण चैकेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥"

अत्रापि न च वारादिपर्य्युदासः अवश्याङ्गीकर्त्तव्यनित्यविधिना एकवाक्यतया निराकाङ्क्षस्य नानेनाप्येकवाक्यता अस्यापि निराकाङ्क्षत्वात् सामान्यश्रुतिसङ्कोचापत्तेः। यच्च योग्लोकेन—"पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी," "सुतसम्पदमात्मनः" इत्यादिकमनुवादमात्रं वर्णितम्, तदसङ्गतम्। अधिकारिविशेषणापेक्षयाऽर्थवादिकफलस्वीकारस्य रात्रिसत्राधिकरणोक्तत्वात्। ब्रह्महत्याव्यपोहनस्यापि—"ब्रह्महा द्वादशरात्रमुपवसेत्" इति हीनतमब्राह्मणवधविषये रहःप्रायश्चित्ते सम्भवत्येव इति अमीमांसकवचनं हेयम्।* ननु रविवारादिषु नित्यस्य नक्तादिना समाप्यत्वात् यावज्जीविककाम्योपवासव्रते† कृते न प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरतो नित्यस्यातिक्रमः स्यात् इति, नैतत्। "नैवाद्वादशिको भवेत्" इति, अव्रतिना न भाव्यमिति तस्यार्थः। तच्च सम्पन्नम्‡। "उपवासनिषेधे तु" इति च उपवासाकरणे नक्तादिकमुपवासकार्य्ये विहितम्, तत्र चोपवासस्य निषिद्धस्य समाप्तत्वात् कुतो न नित्यसिद्धिः। यावज्जीवकाम्योपवासविधौ विधिविरोधादेव काम्याकरणे नित्यस्य कर्त्तव्यता नान्यदा। काम्यमेव विष्णु-

* यथोक्तमेवानुसन्धेयम् इत्यधिकः पाठः क-पुस्तके दृश्यते ।

† यावज्जीविकेऽपि काम्योपवासे इति क-पुस्तके पाठः ।

‡ सम्पूर्णमिति क-पुस्तके पाठः ।

सायुज्यफलकम् (नित्यातिक्रमजनितपापक्षयं विना न सुफलप्रसवाय प्रभवति)* अतस्तत्कृत इति न विरोधः। अथ यदा पूर्व्वदिने पूर्णापि परदिने निःसृता, द्वादशी तु न निःसृता तदा पूर्व्वदिने गृहिभिः कार्य्या यतिभिश्चोत्तरा।

यदाह प्रचेताः।

"एकादशी प्रवृद्धा चेच्छुक्ले कृष्णे विशेषतः।
तत्रोत्तरां यतिः कुर्य्यात् पूर्व्वामुपवसेद्गृही॥"

विशेषत एकादशी विवृद्धा न द्वादशी, नापि दशमी इत्यर्थः। अविशेषत इति पाठे नञः कल्पनानर्थक्यञ्च। यतिपदं गृहस्थेतरपरम्। यदा द्वादश्यपि वर्द्धते तदा स एवाह।

"पूर्णाप्येकादशी त्याज्या वर्द्धते द्वितयं यदि।
द्वादश्यां पारणालाभे पूर्व्वैव परिगृह्यते॥"

पारणालाभ इति पारणायोग्यद्वादश्यप्राप्तावित्यर्थः। वर्द्धते द्वितयमेकादशीद्वादश्यौ न तु दशम्येकादश्यौ। पूर्णापि त्याज्येत्यनुपपत्तेः। सर्व्वैरपि पूर्व्वैव।

तथा ब्रह्मपुराणम्।

"एका लिप्तासमायुक्ता यद्धि वृद्धिपरा भवेत्।
तथाप्येकादशी नास्ति दशम्या वाप्यसङ्गता॥"

अस्यार्थः। एकादशीलिप्तामात्रसंयुक्ता द्वादशी परदिने पारणोचिता द्वादशी वृद्धिपरा वर्त्तते, तदा दशम्याऽसंयुक्ता पूर्णापी-

---

* (—) अनयो रेखयोरन्तः क-पुस्तके "नित्यातिक्रमजनितपापक्षयविलक्षणसुफलप्रसवाय प्रभवति" इत्येवमेव पाठः समुपलभ्यते।

त्यर्थः। सा नास्ति एकादशीकार्य्यं न कुरुते, किन्तु एकादशी-लिप्तायुक्तैव द्वादशी उपोष्या इत्यर्थः। यत्र तु पूर्व्वदिने दशमी-युक्तैकादशी, परदिने च एकादशीद्वादशी, अपरदिने द्वादशी न वर्द्धते।

तत्राह ब्रह्माण्डपुराणम्।

"एकादशी द्वादशी च परतो द्वादशी न चेत्।
तदा क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे॥
कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी न चेत्।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणे॥
एकादशीकलायुक्तामुपोष्य द्वादशीं नरः।
त्रयोदश्यान्तु यो भुङ्क्ते विष्णुसायुज्यमृच्छति॥"

क्रतुशतपुण्यप्राप्तिश्च सर्व्वाश्रमिणां सम्भवति। पापक्षयार्थमपि क्रतूनां विहितत्वात्। पारणायोग्यद्वादशीनिर्गमे तु त्रयोदश्यां पारणे दोषमाह।

ब्रह्माण्डपुराणम्।

"एकादशीमुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम्।
त्रयोदश्यां न तत्कुर्य्याद्द्वादशद्वादशीक्षयात्॥"

अथ स्कन्दपुराणम्।

"उपोष्यैकादशीं यस्तु त्रयोदश्यान्तु पारणम्।
करोति तस्य नश्यन्ति द्वादश्यो द्वादशैव तु॥"

द्वादशीविनाशाभिधानेन द्वादशीव्रतमेवैतत् तदेकादश्युपोषणेन इत्युक्तम्। अतएव एकादशी पितॄणान्तु द्वादशी चक्रपाणिन

इति पञ्चरात्रवचनम्। द्वादशीनाशदोषश्रुतिश्च सर्व्वाश्रमिणां सम्भवति, पापक्षयार्थमपि द्वादशीनां विष्णुना विहितानां सर्व्वैरेव कृतानां नाशसम्भवात्।

अथ दशमीयुक्तानां निषेधवचनानि।

तत्र वराहपुराणे।

"दशम्यां नारभेन्नैव त्रयोदश्यां समापयेत्।"

उदयोपक्रमकलायां ह्युपवासस्यारम्भः। उदयान्तरारम्भसमाप्तिः। तेनाद्यकलासम्बन्धेऽपि नोपवस्तव्यमिति अस्यार्थः।

स्कन्दपुराणे।

"दशम्यैकादशी विद्धा गान्धारी तामुपोषिता।
तस्याः पुत्त्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्॥
मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता दशम्यैकादशी तु या।
तामुपोष्य नरो मोहात्सुखे धर्म्मे विमुच्यते॥"

कूर्म्मपुराणे।

'दशम्येकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरः।
एकादशीद्वादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः॥
दशमीशेषसंयुक्तामुपोष्यैकादशीं किल।
संवत्सरकृताच्चैव सुखाद्धर्म्माच्च हीयते॥
दशमीशेषसंयुक्ता गान्धारी तामुपोषिता।
तस्याः पुत्त्रशतं नष्टं तस्मात्तां परिवर्ज्जयेत्॥

शेषोऽन्त्यविनाड़िका।

लिखन्ति।

"दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम्।
धर्म्मापत्यधनायूंषि त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥"

तथा।

"कलयापि च संसृष्टां दशम्यैकादशीं त्यजेत्।"

नारदपुराणस्य मार्कण्डेयविष्णुसंवादे।

"यैः कृता दशमीमिश्रा जड़वाक्याच्च मानवैः।
ते गता निरये घोरे युगानेकोनसप्ततिम्॥"

तथा वैश्यभिक्षुसंवादे।

"दशमीमिश्रिता वैश्य भवेदेकादशी तिथिः।
आसुरी च भवेदेषा तिथिरेव न संशयः॥
स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम्।
अस्यान्तिथावुपोषित्वा वृथा भवति तत्क्षणात्॥
अपत्यनाशमाप्नोति महानरकदायिनी।
धनहानिर्भवेद्वैश्य न कर्त्तव्या कथञ्चन॥
या शुद्धा द्वादशी ग्राह्या त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥"

तथा मार्कण्डेयविष्णुसंवादे।

"अरुणोदयवेलायां दशमी तिष्ठते यदि।
तथाप्येकादशीं हित्वा द्वादशीं समुपावसेत्॥
रविचक्रार्द्धमात्रापि दशमी श्रूयते यदि।
शुद्धापि द्वादशी ग्राह्या त्रयोदश्यान्तु पारणम्॥

कलार्द्धेनापि विद्धा या भवेदेकादशी यदा।
तदा ह्येकादशीं त्यक्ता द्वादशीं समुपावसेत्* ॥"

तथा सौरधर्म्मोत्तरे† ।

"एकादशीमुपवसेद्‡द्वादशीमथवापि तु।
विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥"

अनेनोपवासस्य कालत्रयमुक्तम्। केवलैकादशी केवलैव द्वादशी विमिश्रा वा, अनयोरेवोपवास इत्यर्थः। तत्र यदि द्वादशी उदयकाले§ दशमीयुक्ताप्येकादशी गृह्यते तदा केवलद्वादश्युपवासविधायकवचनं निर्व्विषयं¶ स्यात्।

भविष्यपुराणम्।

"एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमानां विवर्ज्जयेत्।
पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम् ॥
एकादशी दशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते।
यतिभिर्गृहिभिश्चैव सैवोपास्या सदा तिथिः‖ ॥"

दशा दशमी। द्वादशीदिने एकादशीकलार्द्धमात्रस्यापि अनिर्गमे सति दशम्यापि विद्धा एकादशी उपोष्या इति प्रतीयते शास्त्रार्थः। स तु सौरधर्म्मोत्तरकूर्म्मपुराणादिविरुद्धः।

---

* समुपोषयेदिति क-पुस्तके पाठः।

† तथा धर्म्मोत्तरे इति क-पुस्तके पाठः।

‡ एकादशीमुपोष्येत इति ख-पुस्तके पाठान्तरं, क-पुस्तके तु अयमेव पाठः।

§ द्वादशीदिवसनिर्गमे उदयकाले इति क-पुस्तके पाठः।

¶ उपवासवचनं निर्व्विषयमिति ख-पुस्तके पाठः।

‖ तदा तिथिरिति ख-पुस्तके पाठः।

यदाह सौरधर्म्मोत्तरे ।

"एकादशीमुपोष्येत द्वादशीमथवा पुनः ।
विमिश्रा वापि कर्त्तव्या न दशम्या युता क्वचित् ॥"

कूर्म्मपुराणे ।

"एकादशीमुपोष्येत द्वादशीमथवापि च ।
विमिश्रां वापि कुर्व्वीत न दशम्या युतां क्वचित् ॥
क्रुध्यादलाभे संयुक्तां नालाभेऽपि प्रवेशिनीम् ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
उदयात्प्राग्दशम्यास्तु शेषः संयोग उच्यते ।
उपरिष्टात्प्रवेशस्तु तस्मात्तंवर्ज्जयेत्सदा ॥"

अस्यार्थः । द्वादश्यां कलार्द्धमात्रैकादश्या अनिर्गमे यदि दशमी नोदयं स्पृशति तदा सा संयुक्ता उच्यते । सैवोपोष्या । अथोदयं स्पृशति सा प्रवेशिनीपदवाच्या । न पुनरेकादश्यामलाभात् प्रवेशिनीमुपवसेत् । तदिदमुक्तं "नालाभेऽपि प्रवेशिनी"मिति । एकादशीमुपवसेत् । द्वादशीं वा केवलाम् । विमिश्रामेकादशीं द्वादशीञ्चेति पक्षत्रयम्* ।

तथा सौरधर्म्मोत्तरे । सूत उवाच ।

"कीदृशस्तु भवेद्वेधो योगो विप्रेन्द्र कीदृशः ।
योगवेधौ समाचक्ष्व ययोर्वैष्टमुपोषणम् ॥"

व्यास उवाच ।

---

* विमिश्रामेकादशीद्वादशीयुग्मपक्षे उदयलाभ इति ख-पुस्तके पाठः ।

"या तिथिः स्पृशते राजन् प्रातर्वक्तावलोकिनी।
स वेध इति विज्ञेयो योगः सूर्य्योदयी मतः* ॥"

सूर्य्योदयात्प्राक् अन्योऽन्यमुखावलोकनरूपं† प्रातःकालं यदि दशमी स्पृशति न तूदयं स वेध इति भाषितम्। यस्य पूर्व्ववचनेन "शेषः संयोग" इत्युक्तम्, तदा "तूपरिष्टात् प्रवेशस्तु" इत्युक्तम्। योगसंयोगयोः परिभाषितत्वादेवास्य भेदात् परस्परविरोधो न वाच्यः। तदयं सङ्क्षेपार्थः। सूर्य्योदयकाले दशमीस्पृष्टा एकादशी न कदाचिदप्युपोष्या।

"दशम्यैकादशीं युक्तां प्रमादाद्यद्युपोषयेत्।
संवत्सरकृतं पुण्यं तस्य नश्यति तत्क्षणात् ॥"

किन्त्वेकादशी निःसरतु न निःसरतु वा द्वादश्येव उपोष्या। यदा तु वक्तावलोकनकालमात्रं दशमी स्पृशति नोदयं, परदिने च एकादशी न निःसरति, तदा एकादशीं वेधवतीमुपवसेत्। "दशमीयुक्ता" "दशम्या" इत्यादिकमपि अस्मिन्नेव विषये बोद्धव्यम्।

अतएव।

"कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्यैकादशी तु या।
तदा ह्येकादशीं मुक्ता द्वादशीं समुपावसेत् ॥"

तथा वराहपुराणम्।

"एकादशी विलुप्ता चेत्परतो द्वादशी स्थिता।

---

* सूर्य्योदयं मत इति ख-पुस्तके पाठः।

† अन्योऽन्यमुखावलोकनं प्रातःकालमिति ख-पुस्तके पाठः।

उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥
द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्व्वन्ति ते नराः ।
वत्स मामेव पश्यन्ति मम व्रतपरायणाः ॥"

उदयकालस्य दशम्याक्रान्तत्वादुदययोगविलोपादेकादशी विलुप्ता उच्यते । परत्राप्युदयकाले द्वादशी स्थिता नैकादशीत्यर्थः । न तु दैवादकरणविषयं पूर्व्ववचने मुक्तोति श्रुतिः ।

तथा ।

"द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ।
निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी ॥"

एकादश्यामुपवासे त्रयोदश्यां पारणं निषिद्धमनुजान

तथा ।

"यदाक्रान्ता दशम्या तु एकादश्यासमन्ततः ।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपावसेत्* ॥"

एकादशीसमन्वितो दिवसो यदा दशम्याक्रान्तः स्पृष्ट इत्यर्थः ।

तथा ।

"एकादशी यत्र लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् ।
उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥"

पूर्व्वदिने दशमी विद्धा क्षीणा परत्र च लुप्ता नास्ति किन्तु द्वादश्येव परं तत्र उपोष्या द्वादशीत्यर्थः ।

तत्रैवाह ।

---

* द्वादश्यामभ्युपोषयेदिति क-पुस्तके पाठः ।

"त्रयोदश्यान्तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलम्* ।
शतमभ्यधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ।
एकादशी यदा न स्यादुपोष्या द्वादशी तदा ॥"

यदा दिनद्वयेऽप्युदयकाले न स्यादेवेत्यर्थः† ।

यत्तु भविष्यपुराणम् ।

"एकादशीं दशायुक्तां वर्द्धमाने विवर्ज्जयेत् ।
पक्षहानौ स्थिते सोमे लङ्घयेद्दशमीयुताम् ॥
एकादशी दशायुक्ता परतोऽपि न वर्द्धते ।
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ॥"

तदुदयात्प्राक् दशमीयोगविषयम् । असमाधेयकेवलद्वादश्युपवासविरोधात् ।

यदा तु तिथित्रयं यथा सौरधर्म्मोत्तरे ।

"एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।
त्रिःस्पृशा सा तिथिः प्रोक्ता सर्व्वपापहरा स्मृता ।
उपवासः कृतस्तत्र महापातकनाशनः ॥"

तदेतद्वनस्थादीनाम् । गृहिणां निषिद्धत्वात् ।

तथाहि मत्स्यपुराणम् ।

"दिनक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥"

---

* पृथु चेत् फलमिति क-पुस्तके पाठः ।

† न स्यादेवेति असम्भवादिति ख-पुस्तके पाठः ।

दिनक्षयलक्षणमाह कूर्म्मपुराणे ।

"द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः ।
स्नानं दानं जपो होमो नोपवासो गृहाश्रमे ॥"

नक्तमाह भविष्ये ।

"मुहूर्त्तोनं दिनं केचित्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहं मन्ये गणाधिप ॥"

सौरे मुहूर्त्तोनं दिनं नक्तमन्यत्र तु सर्व्वत्र नक्षत्रदर्शनम् ।

अथ स्कान्दपुराणम् ।

"दशम्येकादशीविद्धा क्षयमेकादशी गता ।
नक्तं तत्र प्रकुर्व्वीत नोपवासो विधीयते ॥"

विद्धेति उदयात्प्राग्वेधोऽभिमतः । उदयसम्बन्धे सति द्वादश्या-मुपवासविधानात् । "क्षयमेकादशी गते"ति दशमीतः क्षयमेका-दशी गता । उदयात्पूर्व्वकालं वक्तावलोकनकालं न स्पृशति अतएव क्षयं गता । उदयपूर्व्वावस्थानेऽपि द्वादश्यामुपवासविधा-नात् ।

तथा ।

"एकादशी द्वादशी च तच्छेषे च त्रयोदशी ।
स्नानं दानं जपं होमं कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्* ॥
निर्वर्त्त्य द्वादशीकर्म्म ततो नक्तेन वर्त्तयेत् ।
दिनक्षये तु सम्प्राप्ते नोपोषनियमौ स्मृतौ ।
उपोषे पुत्त्रनाशः स्यान्नियमे तु धनक्षयः ॥"

---

* ब्राह्मणतर्पणमिति ख-पुस्तके पाठः ।

गृहीतं द्वादशीव्रतं न त्याज्यम् ।

तदाह वराहपुराणे ।

"द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्व्वन्ति ते नराः* ।
वत्स मामेव पश्यन्ति मम भक्तिपरायणाः ॥
पूर्व्वसङ्कल्पितं यत्तु व्रतं सनियमव्रतैः ।
तत्कर्त्तव्यं नरैस्तद्वद्दानाध्ययनवर्ज्जितम् ॥
बहुकालिकसङ्कल्पो गृहीतश्च पुरा यदि ।
(सूतके मृतके चैव व्रतं तन्नैव दुष्यति)† ॥
सूतके मृतके चैव हर्षे वा समुपस्थिते ।
परचक्रागमे रोगे न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥
सूतके मृतके स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥
द्वादश्याञ्च तथा भुक्त्वा मृतकान्ते जनार्द्दनम् ।
पूजयित्वा विधानेन भोजयेद्द्विजोत्तमान् ॥
पूर्व्वोक्ते तु व्रते चीर्णे‡ यथोक्तफलभाग्भवेत् ।
व्रतभङ्गान्महद्दुःखं प्राप्नोति नरकं तथा ॥
तस्मात्प्रमादे दुःखे वा सूतके मृतकेऽपि वा ।
स्नात्वा कायव्रतं कुर्य्याद्दानार्च्चनविवर्ज्जनम् ॥"

---

* मानवा इति क-पुस्तके पाठः ।

† (—) अनयो रेखयोरन्तःस्थः पाठः क-पुस्तके नोपलभ्यते ।

‡ तथार्हेन्तु व्रते चीर्णे इति ख-पुस्तके पाठः ।

उपवासाशक्तौ पुनराह ।

असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।
कारयेद्धर्म्मपत्नीं वा पुत्त्रं वा विनयान्वितम् ॥

धर्म्मपत्नीं धार्म्मिकीं,* यस्यां निभृतेन† भोजनादिकं नाशङ्क्यते । (विनयान्वितत्वमपि पुत्त्रस्यैतदर्थमेवोक्तम् ।

तथा ।

भार्य्या भर्त्तुर्व्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायास्तु पतिस्तथा ।
असामर्थ्ये तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते)‡ ॥

एतच्च पीड़ायामपि§ फलेच्छायामवाप्ते वा फले काम्यमपि अवश्यं समापनीयम् । अवधिं यावन्निवर्त्तितव्यम् । "यथोक्त-फलभाग्भवेत्" इति वचनात् । "गृहीतञ्च पुरा यदि" इति श्रुतेः । नित्यस्य अगृहीतस्यापि कर्त्तव्यत्वात् "यदी"ति नोपपद्यते । नित्येऽपि सूतकमृतकयोः प्रतिप्रसवः सम्भवत्येव अन्यथाशुचेरनधिकारात् ।

अथ वराहपुराणे ।

"एकादश्यान्तु नक्तेन नरः कुर्य्याद्यथाविधि ।
मार्गशीर्षशुक्लपक्षादारभ्याब्दं विचक्षणः ॥
तद्व्रतं धनदस्येदं कृत वित्तं प्रयच्छति ।

---

* धार्म्मिकामिति क-पुस्तके पाठः ।

† नियमेन इति क-पुस्तके पाठः ।

‡ (—) अनयो रेखयोरन्तःस्थ. पाठः क-पुस्तके नोपलभ्यते ।

§ 'पीतायामपीति ख पुस्तके पाठान्तरम्, गृहीतायामपीति क-पुस्तके पाठः ।

तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतस्तिथिमेकादशीं प्रभुः॥
तस्यामनग्निपक्काशी भवेत्सुनियतः शुचिः।
तस्यासौ धनदो देवस्तुष्टो वित्तं प्रयच्छति॥"

एकमेवेदमब्दव्रतं नक्तमनग्निपक्काशनम्।

सर्व्वत्रैव च नक्तभोजने।

"हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्।
अग्निकार्य्यमधःशय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्॥"

इति भविष्योक्तं वेदितव्यम्।

अथ इतिकर्त्तव्यता उच्यते।

तत्र स्मृतिसमुच्चये।

"सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायम्प्रातश्च मध्यमे।
धर्म्मोपवासे कुर्व्वीत नैव भक्तचतुष्टयम्॥"

दिनद्वयेऽपि सकृद्भोजनपरम्। न तु सायम्प्रातस्त्वं विवक्षितम्। विवक्षायामुपवासदिनेऽपि विवक्षा स्यात्। तथा सति उभयक्षणपरित्यागेन भोजनेऽपि लोकसिद्धोपवासादन्य एव शास्त्रपरिभाषितः स्यात्। "नैव भक्तचतुष्टय"मिति निषेधे चातुर्भक्तेऽवगते सायमादिविशेषणविवक्षायां वाक्यभेदापत्तेः।

तथाऽपरम्।

"कांस्यं माषं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम्।
शाकं मधु परान्नञ्च वर्ज्जयेदुपवसन् स्त्रियः॥"

अथ तद्दिवसीयं त्याज्यमुच्यते ।

"असत्यभाषणं द्यूतं दिवास्वप्नञ्च मैथुनम् ।
एकादश्यां न कुर्व्वीत उपवासपरो नरः ॥
उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् ।
दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि वै ॥
स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्कथनादपि ।
विपद्यते ब्रह्मचर्य्यं न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥"

"सम्प्रेक्षणं" सम्यक् प्रकर्षेण ईक्षणम् अनुरागक्षादित्यर्थः ।

"स्मरणं कीर्त्तितं केलिः* प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च कार्य्यनिर्वृतिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥"

एतदन्यथाभूतं न ब्रह्मचर्य्यविरोधकम् ।

"असकृज्जलपानाच्च ताम्बूलस्य च भक्षणात् ।
उपवासः प्रदुष्येत† दिवास्वप्नाच्च मैथुनात् ॥"

तथा ।

"पतितपापपाषण्डसम्भाषावधूततापसानृतस्तेयद्रोहादिकं वर्ज्जयेत् ।"

"पाषण्ड"श्चाण्डालादिः । आदिपदं पापहेतुमात्रपरम् ।

---

* कीर्त्तनञ्चैव इति क-पुस्तके पाठः ।

† उपवासः प्रणश्येत इति क-पुस्तके पाठः ।

अतएव।

"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह।
उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः॥"

"उपावृत्तः" निवृत्तः। "गुणा"श्च अष्टौ आत्मनः।

तथाह बुधः।

"दया सर्व्वेषु भूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गल-
मकार्पण्यमस्पृहेति कुर्य्यात्।"

एवमेवाष्टौ आत्मगुणा इत्युपक्रम्य गौतमः। तान् विविनक्ति वृहस्पतिः।

"परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा।
आत्मवद्वर्त्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता॥
वाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते तथा।
न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता॥
न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि।
नान्यदोषेषु रमते सानसूया प्रकीर्त्तिता॥
अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः।
स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्त्तितम्॥
शरीरं पीड्यते येन अशुभेनापि कर्म्मणा।
अत्यन्तं तन्न कर्त्तव्यमनायासः स उच्यते॥
प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्ज्जनम्।
एतद्धि मङ्गलम्प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः॥
स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना।

अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत्स्मृतम् ॥
यथोत्पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्यो ह्यल्पवस्तुना ।
परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता ॥"

एतेऽष्टौ गुणाः ।

"पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् ।
उपवासे च दुष्येत दन्तधावनमञ्जनम् ॥"

चकारान्नक्तादिष्वपि ।

"क्षमा सत्यं दया दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
देवपूजाग्निहवनं सन्तोषोऽस्तेयमेव वा ।
सर्व्वव्रतेष्वयं धर्म्मः सामान्यो दशधा स्मृतः ॥"

पौराणिकान्येतानि वचनानि ।

यत्तु भविष्यवचनं योग्लोकेन लिखितम् ।

"भक्ष्यं भोज्यं तथा लेह्यमोदनन्तु प्रकीर्त्तितम्
पेयञ्चानोदनं प्रोक्तं तस्मात्तत्परिवर्ज्जयेत् ॥
पयः पीत्वा ततो गव्यं स्नातव्यं कुरुनन्दन ।
नान्नं भोज्यं भवेत्तस्मादनोदनमिति स्मृतिः ॥"

तदनोदनासप्तमीव्रतस्य । तद्वचनं कथमत्र संबध्यतां प्रकरणविरोधात् । किञ्चानेन गव्यपयःपानस्य अनोदनत्वेन व्याख्यातत्वात् एकादश्यां चानोदनक्षीरपानयोर्भेदेनोक्तत्वात् नात्र एवंविधमनोदनम् । किन्तु ओदनं भक्तं ततोऽन्यदनोदनमिति यथाप्रचारमेव उक्तम् । अतो योग्लोकमतं हेयम् ।

तथाऽपरं वराहपुराणे ।

"एकादश्यां सिते पक्षे यदर्च्चन्तु पुनर्व्वसुः।
नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः॥
यो ददाति तिलप्रस्थं त्रिकालं वत्सरं नरः।
उपवासञ्च यस्तस्यां करोत्येतत्समं स्मृतम्॥
तस्यां जगत्पतिर्देवः* सर्व्वदेवेश्वरो हरिः।
प्रत्यक्षतां प्रयात्याशु तदानन्तफलं स्मृतम्॥
एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं यत्र सत्तम।
तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशनी॥
तस्यामाराध्य गोविन्दं जगतामीश्वरं परम्।
सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः॥
यश्चोपवासं कुरुते तिथौ तस्यां द्विजोत्तम।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते॥
दानं यद्दीयते किञ्चित्समुद्दिश्य जनार्द्दनम्।
होमो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम्॥"

अथ विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं यत्र सत्तम।
द्वादश्यां वा तदाशेषपापक्षयकरं स्मृतम्॥"

---

* जगत्पति. कृष्ण इति ख-पुस्तके पाठः।

अथ सङ्कल्पः ।

तत्र* शान्तिपर्व्वणि ।

"गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृह्णीयाद्यदा सङ्कल्पयेद्बुधः ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकन्तस्य सिध्यति ।
अन्यथा तु वृथा मर्त्याः क्लिश्यन्ति स्वल्पबुद्धयः ॥"

सङ्कल्पवाक्यं वाराहे ।

"एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैव परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥"

सङ्कल्पग्रहणञ्च प्रातरेव सर्व्वत्र विशेषवचनं विना ।

"प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।
अह्नश्च पञ्चमो† भागः प्रातश्च घटिकात्रयम् ॥"

नैमित्तिकैकभक्तनक्तादीनाम्‡ उपवासकार्य्यं विधानात् सोम-धर्म्माणामिव फलचमसप्राप्तेः अत्रापि मन्त्रस्य प्राप्तस्योहेन प्रयोगः कार्य्यः। अतएव एकभक्तादिपूर्व्वापरदिनयोरेकभक्तादिको धर्म्मः कार्य्यः। यद्वा द्वादशीव्रतं खल्वेतद्गुणवतो वासुदेवस्यार्च्चनं होमो जप इत्यादि प्रधानं धर्म्मः। तच्च कृतोपवासनक्तादेः कदाचिद्वर्त्तमानोपवासादिर्विधीयते। उपवासादिकन्तु संस्का-

---

* अत्र इति ख-पुस्तके पाठः ।

† अह्नः पञ्चतमो भाग इति क-पुस्तके पाठः ।

‡ नैमित्तिकैकभक्तादीनामिति ख-पुस्तके पाठः ।

रकं लिङ्गात् । अङ्गभूतोपवासप्रकाशको मन्त्रो नक्तादिपक्षे निवर्त्तते । व्रीहिमन्त्र इव यावके प्रयोगे*। अतोऽस्याप्रयोग एव ।

यच्च योग्लोकेन लिखितम् ।

"एकभक्तेन यो मर्त्य उपवासव्रतञ्चरेत् ।

उपोष्य नक्तेन विभो चत्वारः फलसंयुताः ॥"

इत्यादिषु उपवासपदप्रयोगो "मासमग्निहोत्रं जुहोती"तिवत् नाम्ना धर्म्मातिदेशात् प्राप्तस्य मन्त्रस्य ऊहेन प्रयोगः । सौर्य्य-चराविव "देवस्य त्वा" मन्त्रस्य इत्यन्तम् । तदसङ्गतम् । अङ्गा-रकचतुर्थीनक्ते एकभक्ते व्रतान्तरीयेऽपि व्रतान्तरीयोपवासनाम्ना यदि धर्म्मातिदेशस्तदा एकादशीनक्तादिव्रतस्य किमायातम् । व्रतानां भिन्नत्वात् अङ्गारकचतुर्थीव्रतादिष्वेवास्य प्रयोगः स्यात् । किञ्च तदापि फलतिलान्नोदनपवनपयःपञ्चगव्या†हारादिषूप-वासपदस्य दर्शितत्वात् कथमस्य सर्व्वव्यापिता । किञ्च उप-वासपदस्य नानातिथिविहितोपवाससाधारणत्वात् किंनामीय-धर्म्मातिदेशकत्वम् । अथैकादशीव्रततया विशेषः । तदा तदेव चोदनालिङ्गमतिदेशकं नाम्नाऽसाधारणस्यैवातिदेशत्वात्‡। किञ्च उपवासपदस्य सर्व्वव्रतेष्वेव

"उपावृत्तस्य पापेभ्यो वासो यस्तु गुणैः सह"

---

* अत्र च निरङ्गयवपृष्टस्येति अधिकः पाठः ख-पुस्तके दृश्यते ।

† फलजलतिलान्नोदनयवपयःपञ्चगव्येति क-पुस्तके पाठः ।

‡ नामासाधारणस्यैवातिदेशत्वादिति ख-पुस्तके पाठः ।

इत्युक्तवचनेन यौगिकत्वस्य शास्त्रकारैरुक्तत्वात्। "यौगिकञ्च नाम नातिदेशकं यत्रातिदेशं विनापि प्रवृत्तिनिमित्तं लभ्यते" इत्युक्तं सप्तमे प्रापणीयपदस्यानतिदेशकत्वं वदता। अतो हेय-मेव योग्लोकवचनम्।

अथापरा एकादशी।

तत्र ब्रह्माण्डपुराणम्।

"पुनर्व्वसौ देवगुरौ निशाकरे
निशेशवारे*ऽमरपूज्यकेऽथवा।
कुम्भे रवौ मध्यगते वृहस्पतौ
एकादशी स्यात् खलु पापनाशिनी॥
जप्यञ्च तप्यञ्च तथा कृतं हुतं†
यत्किञ्चिदस्यां किल धर्म्मसञ्चितम्।
अनन्तपुण्यानि भवन्ति तस्य वै
सूर्य्यग्रहार्कोऽप्यधिकं फलन्तथा॥
क्षारोदके चाप्यवगाह्य यो नरः
सम्पूज्य कृष्णं रजनीमुपोषितः।
एतेन पापं दशजन्मभिः कृतं
जहीत सा तस्य समग्रमाशु यत्‡॥"

---

* विशेषवारे इति क-पुस्तके पाठः। † तपो भृतश्चेति क-पुस्तके पाठः।

‡ जह्यात मात्तस्य समग्रमाशु यदिति क-पुस्तके पाठः।

अस्यार्थः । पुनर्व्वसौ यदा चन्द्रबृहस्पती यदा वारो ह्यनयोरन्यतरस्य भवेत् कुम्भे रविः स्यात् सौरस्तु फाल्गुनः । पुनर्व्वसौ कर्कट एव संस्थिते सौरे फाल्गुने बृहस्पतौ चन्द्रे च पुनर्व्वसौ नक्षत्रे कर्कटे च बृहस्पतौ शुक्ला चैकादशी पापनाशिनीत्युच्यते ।

दुर्व्विमर्षविदोषेण ग्रस्तमेकादशीव्रतम् ।
मृतसञ्जीवनीं विद्यामादाय परिरक्षितम् ॥

इत्येकादशीकल्पः समाप्तः ।

अथ द्वादशी ।

तत्र भविष्योत्तरे ।

"मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासमहाफला ॥
सङ्गमे सरितां पुण्ये द्वादशीं तामुपोषितः ।
अचिरादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
बुधवारेण संयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् ।
अत्यन्तमहती* तस्यां सर्व्वं कृतमथाक्षयम् ॥
अर्च्चयित्वाऽच्युतं तस्यां लभेत्पुण्यं दशाब्दिकम् ।
फलं दत्तं हुतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत् ॥"

सैव चेदिति भाद्रपदीया शुक्ला ।

---

* अत्यन्तं महतीति ख-पुस्तके पाठः ।

तथा बृहद्विष्णुधर्म्मे ।

"उपवासासमर्थानां शुक्लपक्षे द्विजोत्तम ।
एका या द्वादशी पुण्या तां वदस्व ममानघ ॥"

मार्कण्डेय उवाच ।

"या हि भाद्रपदे शुक्ले" इत्यादिकं "कृतमथाक्षय"मित्यन्तं पूर्व्वेण समानम् । अधिकन्तु—

"द्वादशी श्रवणोपेता यदा भवति पार्थिव ।
सङ्गमे तु तदा स्नात्वा सन्धितिस्नानजं* फलम् ॥
सोपवासः समाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
वारिधानीं ततो दत्त्वा वारिपूर्णां द्विजाय च ॥
सान्नां वस्त्रयुतां राजञ्छत्रोपानद्दसंयुताम् ।
स्कान्दलोक†मवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकम्‡ ॥
स्कान्दं§ समासाद्य चिरञ्च भोगान्
भुक्त्वा महेन्द्रोपमदेवतुल्यान् ।
मानुष्यमासाद्य भवेदरोगी
धनान्वितो धर्म्मपरो मनस्वी ॥"

"सन्धितिः" श्रीपर्व्वतसन्निहिता पुण्या नदी भण्यते ।

---

* सन्नतिस्नानजमिति क-पुस्तके पाठः, सन्नितिरिति च ख-पुस्तके पाठान्तरम् ।

† स्वर्गलोकमिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ कुलमुद्धरते सुखमिति क पुस्तके पाठः ।

§ स्वर्गमिति क-पुस्तके पाठः ।

अथ विष्णुधर्म्मे*।

"यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत्।
तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता॥
तस्यां स्नातः सर्व्वतीर्थैं स्नातो भवति मानवः।
सम्पूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते॥
एकजप्यात्सहस्रस्य जप्तस्याप्नोति यत्फलम्।
दानं सहस्रगुणितं तथा वै विप्रभोजनम्।
होमस्तत्रोपवासश्च सहस्राख्यफलप्रदः॥"

सहस्रसंख्यस्य यत्फलं तदेकसंख्येनैव भवति।

तथा विष्णुरहस्ये।

"श्रवणेन समायुक्ता मासि भाद्रपदे सिता।
द्वादशी सा महापुण्या नाम्ना तु विजया स्मृता॥
तस्यां स्नातो विधानेन सर्व्वतीर्थफलं लभेत्।
अर्च्चयित्वाऽच्युतं भक्त्या लभेत्पुण्य दशाब्दिकम्॥
ऋचो यजूंषि सामानि जप्यं वा वैष्णवं जपेत्†।
फल दत्तहुतानाञ्च तस्यां लक्षगुणं भवेत्॥
द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्।
निषिद्धमपि कर्त्तव्यमाज्ञेयं पारमेश्वरी॥
विजयां सुमहापुण्यां नियतः समुपावसन्।
आदाय पुरुषान् सप्त विष्णुलोकं व्रजेन्नरः॥"

* विष्णुधर्म्मोत्तरे इति क-पुस्तके पाठः।

† जप्यभावैष्णवं जपेदिति ख-पुस्तके पाठः।

तत्र भगवद्वासुदेवार्च्चनं श्रवणयोगकाल एव कार्य्यम् । "यदा द्वादशी श्रवणायुता," "यदा द्वादश्यां श्रवणा भवेत्" इत्यादिवचनैर्योगसमस्यैव* पूजार्थं विधानात् । कथमेतदन्यकाले कर्म्माचरणम्† ।

यत्तु स्मृतिसमुच्चयवचनम् ।

"द्वादशी श्रवणायुक्ता कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः ।
न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते ॥"

तेनापि यावती तावती तावत्प्रशस्तैव । न तु तावत्येव, किन्तु उपवासार्थं कृत्स्नैव पूज्या । न पुनरर्द्धरात्रयोगेऽपि श्रवणायुक्तकाल एव स्नानादिकं रात्रियोगस्यासुरत्वादसति वचने ।

अथ मासान्तरेऽपि श्रावणशेषे आश्विनादौ वा यदा श्रवणयुक्ता द्वादशी तदर्थमाह पुराणे ।

"श्रवणेन सिता यत्र लभ्यते द्वादशी क्वचित् ।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्च्चयेद्धरिम् ॥"

तथा मत्स्यपुराणे ।

"द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि ।
उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यामर्च्चयेद्धरिम् ॥"

नात्र "भाद्र" इति । यत्र क्वचिदिति भाद्रव्यतिरेकेणापीत्याह । तदाश्विन एव सम्भवति श्रावणे वा नान्येषु । तथाविधायाञ्चैकादश्यामुपोष्य द्वादश्यामर्च्चनविधानम् । भाद्रपदे तु भवन्ती सैवो-

---

* योगसिद्धस्यैवेति ख-पुस्तके पाठः ।

† कथमेतद्वान्यकाले कर्म्माचरणमिति ख-पुस्तके पाठः ।

पोष्या। "तां विजयां समुपावसन्" इति "द्वादश्यामुपवासोऽत्र" इत्यादिवचनैः द्वादश्यामेव उपवासविधानात्। तस्मात् "मासान्तरीयद्वादशीश्रवणायोगे एकादश्यामुपोष्य द्वादश्यामर्च्चनादिकं कार्य्यम्। भाद्रपदे तु द्वादश्यामेवोपवासोऽर्च्चनादिकञ्च। अतो यद्गृहीताऽगृहीतैकादशीव्रतवैष्णवपुरुषभेदेन वर्णनं" तदनादेयम्, काल्पनिकत्वादस्य। एकादश्युपवासविधौ क्वचिदिति भाद्रानादरेण प्राप्त्यनभिधानात्, भविष्योत्तरवचनविरोधाच्च।

"एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीमप्युपोषयेत्।
न चात्र व्रतलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः॥"

गृहीतैकादशीव्रतानाञ्चेद्द्वादश्यामेकादशीव्रतमविरुद्धं* पूजाहोमजपादिकमनुष्ठेयम्। तदा नास्ति द्वितीयोपवासप्रसक्तिः। अगृहीतैकादशीव्रतस्यापि द्वादश्यामेव उपवासविधानात् तस्यापि नोपवासद्वयमतो निर्विषयमिदं वचनं स्यात्। अस्मन्मते तु भाद्रीयश्रवणद्वादशीपक्षे तस्यामेव उपवासविधौ गृहीतैकादशीव्रतानां विष्णुधर्म्मोत्तरवचनेन।

"पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम्।
असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरम्॥"

इति विरोधस्तं समाधातुमाह "उभयोर्देवता हरिः" इति। तस्माद्यथोक्तैनैव व्यवस्था।

अतएव विष्णुपुराणे।

---

* एकादशीव्रतविरुद्धमिति क-पुस्तके पाठः।

"याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः।
ताखेव तद्व्रतं कुर्य्याच्छ्रवणद्वादशीं विना॥"

मासान्तरीयश्रवणद्वादश्याः*मेकादश्यामेव उपोषणम्। भाद्रपदे तु तस्यामेव। तिथ्यन्तरे तु सर्व्वदा तद्दिन एवेति भेदः।

अथ विष्णुशृङ्खलकम्।

तत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे।

"एकादशी द्वादशी च वैष्णव्यमिति तत्र चेत्।
विष्णुशृङ्खलकं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत्।
तस्मिन्नुपोष्य विधिवद्गच्छेच्छ्वेतपुरं ध्रुवम्॥"

तथा विष्णुधर्म्मोत्तरामृते।

"द्वादशी श्रवणायुक्ता स्पृशेदेकादशीं यदि।
स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः॥
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्क्षीणकल्मषः।
प्राप्नोत्यनुत्तमामृद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम्॥"

तस्मिन्नुपोष्य विष्णुमर्च्चयेत् इत्यर्थः। श्रवणद्वादश्यादिषु च उपवासनिषेधो नास्ति गृहिणाम्।

"तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः।"

इति वचनात् न्यायाद्वा उपवासो निषिध्यत इत्यपेक्षायां रवि-

* श्रवणद्वादशीमिति ख-पुस्तके पाठः।

वारादिना स्वनिमित्तकोपवासस्यैव* बुद्धौ सन्निधापितत्वात्। एकादश्यान्तु

"उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत्"

इति वचनात् तत्रापि निषेधः। श्रवणद्वादश्यादिषु तु नास्ति तथा विधानमिति सर्व्वं सुस्थम्।

यथोक्तं योग्लोकेन।

"तिथिभान्ते च पारणमित्यविशेषाद्द्वादशीं विहायैव पारणं कर्त्तव्यम्"

इति तदसङ्गतम्। रोहिण्यष्टम्यां तद्विधानात्।

अत्र तु।

"द्वादश्यामुपवासोऽत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम्"

इति वचनादेव द्वादशीपरित्यागः। न तु "तिथिभान्ते च" इति वचनात् नक्षत्रम्। तन्न त्याज्यमेव।

इति श्रवणद्वादशी।

अथ पुराणे।

"एकादश्यां द्वादश्यान्तु प्रतिपच्चन्तु यो नरः।
दीपं ददाति कृष्णाय तस्यापि शृणु यत्फलम्॥
सुवर्णमणिमुक्ताढ्यं मनोज्ञमतिशोभनम्।
रत्नमालाकुलं रम्यं विमानं सोऽधिगच्छति॥
द्वादश्यां यस्तिलैरर्च्चेत्पद्मनाभं हि नित्यशः।
विष्णुलोकमवाप्नोति पुमान् स्त्री वा न संशयः॥

* स्वनिमित्तकस्यैव इति ख-पुस्तके पाठः।

अर्च्चयेत्पुण्डरीकाक्षमेवं संवत्सरं नृप ।
जातिस्मरत्वमाप्नोति विन्द्याद्बहुसुवर्णकम् ॥"

तथाऽपरा लिङ्गपुराणे ।

"वृश्चिके विजया नाम द्वादशी सप्तमी तथा ।
महाषष्ठी च सा ज्ञेया यस्यां प्रीते हुताशनः ॥
द्वादश्यां विजयाख्यायामाधाय विधिवन्नरः ।
कारयित्वा हरर्यैज्ञमादद्याद्द्वादशीव्रतम् ॥"

"द्वादशीव्रत"मिति एकादश्युपवासपूर्व्वं द्वादश्यामर्च्चनं भगवतो वासुदेवस्य । तच्च सांवत्सरिकं यावज्जीवं वा वृश्चिके मार्गशीर्षे प्रारब्धव्यम् । अत्र शुक्लपक्षग्रहणं दैवत्वात् ।

अथ विष्णुधर्म्मे* ।

"माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता ।
द्वादशी या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी ॥
तिलैर्होमस्तिलैः स्नानं नैवेद्यं तिलमोदकैः ।
दीपश्च तिलतैलेन तथा देयन्तिलोदकम् ।
तिलाश्च देया विप्रेभ्यस्तस्मिन्नहनि पार्थिव ॥
यथा तिथिर्वै श्रवणेन युक्ता
माघस्य मासस्य मया तवोक्ता ।
कार्य्या तथेयं नृपते प्रयत्नात्
योगे पवित्रे सरितोर्द्वयस्य ॥"

---

* विष्णुधर्म्मोत्तरे इति क-पुस्तके पाठः ।

तथा ।

"मूलर्क्षगे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात्प्रमुच्यते ।
तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिली पापनाशनी ॥
सकृत्तु षट्तिलीं कृत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥"

तथा ।

"चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु विशेषतः ।
विष्णुं विष्णुगृहे दृष्ट्वा न भूयः पुरुषो भवेत् ॥"

विष्णुगृहं ताम्रलिप्तनगरम् । यद्वा "लौहदण्डे तथा विष्णु-" मित्यनेन यदुक्तम् ।

अथ ज्योतिःशास्त्रे ।

"पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्त्रौ
मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे ।
मासाभिधाना क्रमेण युक्ता
तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः ॥
तस्मिन् हि गोभूमिहिरण्यवस्त्र-
दानेन सर्व्वं परिहाय पापम् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं
मर्त्त्याधिपत्यं लभते मनुष्यः ॥"

"पञ्चाननः" सिंहः, "मासाभिधाना" द्वादशी, "करभं" हस्ता-नक्षत्रम् ।

"यस्तिष्ठत्येकपादेन वायुभक्षो जितेन्द्रियः ।
वर्षाणामयुतं सप्त कुरुक्षेत्रे यशस्विनि ॥
ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यान्तु विशेषतः ।
पुरुषोत्तममासाद्य ततोऽधिकतरो भवेत् ॥"

अथ कूर्म्मपुराणे ।

"कांस्यं मत्स्यं* सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च व्यवायञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम् ॥
शिलापिष्टं मसूरञ्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्ज्जयन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥"

अथ विष्णुः ।

"पौष्यामतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासः तिलैः स्नातः तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा सर्व्व-पापेभ्यः पूतो भवति ।"

तथा ।

"फाल्गुनामलपक्षस्य† पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशनी ॥"

---

* मासमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† फाल्गुनीमलमासस्येति क-पुस्तके पाठः ।

अथ त्रयोदशी।

तत्र स्कन्दपुराणे।

"चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं चन्दनात्मकम्।
कृत्वा सम्पूज्य यत्नेन वीजयेद्व्यजनेन तु।
ततः सन्धुक्षितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः॥"

अथ देवीपुराणे।

"कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि।
रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः॥
कुम्भे वा सितवस्त्रे वा लेख्यः पत्रफलादिभिः।
खण्डशर्करनैवेद्यैः सौभाग्यमतुलं लभेत्* ॥"

दमनकैः पूजा प्रक्रमात्†।

अथ चतुर्द्दशी।

ईश्वर उवाच।

"मधुमासि तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्द्दशी।
प्रोक्ता दमनभञ्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवा॥
पूजयिष्यन्ति ये मर्त्त्यास्तदङ्गमूलपल्लवैः।
ते यास्यन्ति परं स्थानं दमनस्य प्रभावतः॥

---

* सौगन्धिकुसुमैः फलैः इति क-पुस्तके पाठः।

† अयं पाठः क-पुस्तके नोपलब्धः।

न पालयन्ति ये पर्व्व दामनं* मानवाधमाः ।
तेषां पुण्यफलं दत्तं मया ते चैत्रमासिकम् ॥"

मधुमासपदेन सौरपरिग्रहः† ।

(चैत्रे सितचतुर्द्दश्यां भवेत्काममहोत्सवः ।
जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिर्नृणाम् ।
भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥)‡

तथा ।

"भाद्रे सितचतुर्द्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ।
कृत्वा दर्भमयञ्चैव वारिधानीसमन्वितम् ।
पुष्पधूपादिभिर्देवमनन्तं काममाप्नुयात् ॥"

अथ पौराणिकाः पठन्ति ।

"वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्द्दशी ।
तस्यामाराधयेद्देवीं नक्तं पाषाणभक्षणैः ॥"

पाषाणाकारपिष्टै§रित्यर्थः ।

अथ देवीपुराणम् ।

"नवमी शुक्लपक्षस्य कृष्णस्यैकादशी तथा ।
दुर्गैव हि भवत्येषा पूर्णिमा च चतुर्द्दशी ॥"

---

* ये सर्व्वे दमनमिति क-पुस्तके पाठः ।

† निर्व्विवादः सौरपरिग्रह इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ (—) अनयो रेखयोरन्तर्गतः पाठः ख-पुस्तके नोपलब्धः ।

§ पाषाणाकारपिष्टकमिति ख-पुस्तके पाठः ।

अथ पौराणिकाः पठन्ति।

"चैत्रकृष्णचतुर्द्दश्यामङ्गारकदिनं भवेत्।
पिशाचत्वं पुनर्न स्याद्गङ्गायां स्नानभोजनात्॥
चैत्रकृष्णचतुर्द्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ।
गङ्गायाञ्चेद्विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते॥"

"धवलितकलसन्यस्ता रक्तपताकान्विता स्नुही भवने।
चैत्रासितभूतदिने पापरुज दूरतो धत्ते॥"

"आषाढ़े मासि भूताहे शिवं सम्पूज्य मानवः।
सर्व्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते॥"

भूताहः कृष्णचतुर्द्दशी।

"कार्त्तिके भौमवारेण चित्राकृष्णचतुर्द्दशी।
अस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम्॥"

"चित्राकृष्णचतुर्द्दश्यां तुलायां संस्थिते रवौ।
नासौ प्रेतत्वमाप्नोति यस्य रुद्रालये स्थितिः॥
कृष्णचित्रागता भूता असिता वा तु कार्त्तिके।
वसिष्ठ जाह्नवीस्नानात्सर्व्वं हरति दुष्कृतम्॥"

पूर्व्वत्रापि* स्नानादिति सम्बध्यते।

"यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेत्पुमान्॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च॥

---

* सर्व्वत्रापीति क-पुस्तके पाठः।

दध्नोदराय* दण्डाय प्रेताधिपतये नमः ।
पाशिने चित्रगुप्ताय रौद्रायौदुम्बराय च ॥
एकैकस्य तिलान्मिश्रान्दद्यात्त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव मुच्यति ॥"

अथ देवीपुराणे ॥

"तथा कृष्णचतुर्द्दश्यां भौमाह्ने पितृतर्पणम् ।"

अत्र कृत्वा संवत्सरकृतं पापं नश्यति इत्यनुषज्यते । तच्च फलातिशयार्थम् । तद्द्वारं विनापि फलश्रुतेः ।

तथा विष्णुः ।

"सर्व्वां चतुर्द्दशीं स्नात्वा धर्म्मराजं पूजयित्वा† पापेभ्यः पूतो भवति" इति ।

"(कार्त्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्द्दश्यां दिनोदये ।
अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
अपामार्गपल्लवांस्तु भ्रामयेच्छिरसोपरि ।
ततश्च तर्पणं कार्य्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ॥"

यमाय इत्यादि-प्रागुक्तैः ।

"नरकाय प्रदातव्यो दीपः सम्पूज्य देवताः ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनामालयेषु विशेषतः)‡ ॥"

---

* दध्नोदनाय इति ख-पुस्तके पाठः ।

† धर्म्मराजानं पूजयित्वा इति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ (—) अनयोश्चिह्नयोरन्तर्गतः पाठः क-पुस्तके नोपलभ्यते ।

अथ तिथिविप्रतिपत्तिः ।

अथ तिथिकार्य्ये बहुधा विप्रतिपत्तिर्मनीषिणां यस्मात् ।

वृद्धिसमत्वच्छेदैः सम्प्रति तामिह निराकुर्म्मः ॥

प्रतिपदाद्यमावास्यान्तास्तिथयः स्नानदानव्रतादिकर्म्मसु तत्तद्वचनविहिताः । तत्र सम्पूर्णायान्तिथौ निर्विरोधमनुष्ठानम् । वृद्धिह्रासादिना तु दिनद्वयेऽपि लाभात्, सकृच्च तन्निमित्तस्य कर्म्मणः कर्त्तव्यत्वात्, स्नानदानव्रतादिकं कुत्र क्रियतां, किमुदयगामिन्याम् अस्तगामिन्यां वा । प्राथम्यादुयत्र वा भूयसी तिथिः, लुप्यतां वा व्रतादिकम् । इत्यादिनानाविधसन्देहवचनानि श्रूयन्ते ।

तथाहि देवलः ।

"यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥
यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति हि भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानव्रतादिषु ॥"

तथाच बौधायनः ।

"उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मसु ॥"

तत्र व्यवस्थामाह वृद्धमनुः ।

"ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥

दैवे कर्म्मणि सम्प्राप्ते यस्यामभ्युदितो रविः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया विपरीता तु पैतृके ॥"

"विपरीता" अस्तगामिनी । तेन उदयगामिनी दैवकर्म्मणि, अस्तगामिनी च पित्रेत्र ।

तथाच श्रुतिः ।

"पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम् । तस्मादपराह्णे ददाती"ति ।

तथा ।

"वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदया पूज्यते तिथिः ।

यदा पक्षः क्षयं याति तदा स्यादापराह्णिकी ॥"

बौधायनस्य ।

"वर्द्धमानस्य पक्षस्य उदया पूज्यते तिथिः ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं छेदे त्वस्तमयं प्रति ॥"

"छेद." क्षयः । एतदपि देवपितृकार्य्यपरम् । प्रायेण तिथिवृद्धिः शुक्लपक्षे, क्षयः कृष्णपक्ष एव भवति । तयोः पक्षयोर्देवपितृकार्य्यसम्बन्धात् तत्परत्वमेव । दैवकार्य्यं प्रति उदयसम्बन्धिनी, पित्रेत्र च अस्तसम्बन्धिनी इति । दैवस्य पूर्व्वाह्णे पित्र्यस्य चापराह्णे विधानात् । प्रायेण च उदयास्तसम्बन्धितिथिद्वये तयोः प्राप्तेरिदमुक्तम् । न तूदयास्तमयसम्बन्ध एव विवक्षितः, अदृष्टकल्पनापत्तेः । साकल्यन्तु सकला यथा ग्राह्या तथेयमसकलापीत्यर्थः । तिथ्यन्तरस्यापि तिथ्यन्तररूपतया साकल्यवर्णने, उदयसम्बन्धिन्यामपि अपराह्णस्य, अस्त-

सम्बन्धिन्यामपि पूर्व्वाह्नस्य तिथ्यन्तरप्राप्तस्यापि साकल्याभिधानेन तथैव प्राप्तत्वात् । तत्प्राप्त्यर्थमुदयसम्बन्धेनैव दैवेऽस्तसम्बन्धेन च पित्र्ये वेति वचनमदृष्टार्थं स्यात् । एकश्रुतिमूलत्वेनोपपत्तौ न मूलान्तरकल्पना भवेत् ।

एवञ्च ।

"शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तु सा ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ॥"

इत्यस्मिन्नेवार्थे वर्णनीयम् । शुक्लपक्षपदञ्च दैवकार्य्यपरम् । कृष्ण-पक्षपदं पितृकार्य्यपरम् । तयोः कार्य्ययोरुभयपक्षे विधानतः सम्बन्धावगमात् ।

तथाच श्रुतिः ।

"पूर्व्वः पक्षो देवानाम् । अपरः पक्षः पितॄणाम् ।"

तथा स्मृतिः ।

"उदगयने पुण्याहे पूर्व्वपक्षेषु दैवानि ।" इति ।

पूर्व्वपक्षविवक्षायां श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः लक्षणैव श्रेयसी । नन्वेवं दैवकार्य्यस्य सर्व्वत्र पूर्व्वाह्णे विधानात् पितृकार्य्यस्य च अपराह्ण-नियमात् युग्मविधानं निर्व्विषयमापद्येत ।

तथाच परिशिष्टम् ।

"युग्माग्निकृतभूतानि षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।
रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्द्दश्याथ पूर्णिमा ॥
प्रतिपदाऽप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् ।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥"

द्वितीयातृतीये, चतुर्थीपञ्चम्यौ, षष्ठीसप्तम्यौ, अष्टमीनवम्यौ, एकादशीद्वादश्यौ, चतुर्द्दशीपौर्णमास्यौ, प्रतिपदमावास्ये, इति युग्मम्।

तथा स्मृतिः।

"एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासीचतुर्द्दशी।
अमावास्या द्वितीया च उपोष्यास्ताः परान्विताः॥"

पौर्णमास्याः पूर्व्वभूता* चतुर्द्दशी पौर्णमासीचतुर्द्दशी समस्तेनोच्यते। पूर्व्वतिथिसम्बन्धेनोच्यते शुक्ला इत्यर्थः। न तु पौर्णमासीपदं प्रथमान्तं, प्रतिपद्युक्तायाः पौर्णमास्या निषेधात्।

यथा।

"षष्ठेग्रकादश्यमावास्या पूर्व्वविद्धा तथाष्टमी।
पूर्णिमा परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम्॥"

सप्तमी परविद्धेति केचित्पठन्ति। तथा "चतुर्द्दश्याथ पूर्णिमे"ति अनन्तरदर्शितवचनबाधाद्†यथोक्तोऽर्थः‡।

तथा युग्मवचनम्।

"षष्ठ्यष्टम्यथ्यमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्व्वयुतास्तथा॥
अमावास्याष्टमी षष्ठी शुक्ला चैव चतुर्द्दशी।
एताः परयुताः कार्य्याः पराः पूर्व्वेण संयुताः॥"

---

* परभूता इति क-पुस्तके पाठः।

† अनन्तरवचनाच्चेति क-पुस्तके पाठः।

‡ यथोक्त एव वचनार्थः इति क पुस्तके पाठः।

षष्ठी च अष्टमी च पक्षद्वयसम्बन्धिन्यौ विशेषानुपादानात्*। शुक्ल-चतुर्द्दशी अमावास्या त्रयोदशी च कृष्णा एतास्तिथयः पराभिः† पौर्णमासीप्रतिपच्चतुर्द्दशीभिः संयुक्ताः पूज्याः, कर्म्माङ्गमित्यर्थः। यया च परभूतया युता पूर्व्वा तिथिः पूज्या, तथैव पूर्व्वया युक्ता परापि पूज्या। "शेषाः पूर्व्वेण संयुता" इति केचित्पठन्ति, तदापि पूर्व्वोक्तार्थः। परभूता एव शेषपदेन उपादेयाः पूर्व्वोक्तात्। परिशिष्टमात्रग्रहणे शुक्लत्रयोदशी कृष्णप्रतिपद्दशमीनामपि पूर्व्वसंयोगात् पूज्यतापत्तेः। न चैतदिष्टं वृद्धिह्रासवचनस्य निर्व्विषयत्वापत्तेः।

तथा शङ्करगीतायाम्।

"एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका।
चतुर्द्दश्यप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः॥"

एकादश्यादिचतुर्थीपर्य्यन्ताः पक्षद्वयस्य विशेषाभावात्। चतुर्द्दशी तु शुक्ला, परवचने शुक्लेत्युपादानात्।

अथ व्यस्तवचनानि।

तत्र स्कन्दपुराणम्‡।

"षष्ठेकादश्यमावास्या पूर्व्वविद्धा तथाष्टमी§।
सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम्॥

---

* विशेषेणानुपादानादिति ख-पुस्तके पाठः।

† सप्तमी नवमी इत्यधिकः पाठः ख-पुस्तके दृश्यते।

‡ तत्रेत्यंशः ख-पुस्तके नोपलभ्यते।

§ भूतविद्धा तथाष्टमी इति क-पुस्तके पाठः।

तथा ।

"नागविद्धा तु या षष्ठी सप्तम्या च तथाष्टमी ।
दशम्यैकादशी विद्धा त्रयोदश्या चतुर्द्दशी ॥
भूतविद्धाऽप्यमावास्या न ग्राह्या मुनिपुङ्गवाः ।
उत्तरोत्तरविद्धास्ताः कर्त्तव्याः काठकी श्रुतिः ॥"

परिशिष्टस्य "न ग्राह्या" इति दैवपित्र्यादिकार्य्यविषये*। न तु तिथिमात्रोद्देशेन विहिततैलमांसादिनिषेधेऽपीति वक्ष्यामः ।

"नागविद्धा तु या षष्ठी रुद्रविद्धो दिवाकरः ।
कामविद्धो भवेद्विष्णुरपूज्यास्ते तु वासराः ॥"

जाबालिः ।

"नागविद्धा तु या षष्ठी भानुविद्धो महेश्वरः ।
चतुर्द्दशी कामविद्धास्तिस्रस्ता मलिनाः स्मृताः ॥"

शिवधर्म्मस्य नागः पञ्चमी, भूतः कृष्णचतुर्द्दशी, रुद्रः अष्टमी, दिवाकरः सप्तमी, कामः त्रयोदशी, विष्णुः द्वादशी ।

तथा ।

"नागविद्धा च या षष्ठी शिवविद्धा च सप्तमी ।
दशम्येकादशीविद्धा न तत्रोपवसेद्बुधः ॥"

शिवः अष्टमी । तत्राल्पवेधेनापि व्यस्ततामाह स्मृतिसमुच्चये ।

"घटिकार्द्धं विभागं वा चान्यो दूषयते तिथिम् ।
पञ्चगव्यघटं पूर्णं सुराया विन्दुको यथा ॥"

---

* दैवपित्र्यादिविषये इति क-पुस्तके पाठः ।

तत्र "एतद्युग्मं महाफल"मिति स्तुतिर्युग्मविधानार्थम् "एतद्-व्यस्तं महादोष"मिति निन्दापि विधेः स्तुत्यर्थ*मेव, एकवाक्यत्वात्। यथा "न गिरा गिरा इति ब्रूया"दिति गिरापदनिन्दा "ऐरं कृत्वोद्गेय"मिति इरापदविधानार्था एकवाक्यत्वात्।

तदस्य युग्मविधेः को विषयः? अत्रोच्यते, युग्मस्य तावन्न विधिः, तस्यासम्भवादेव। न ह्येकस्मिन् क्षणे तिथिद्वयसमावेशः सम्भवी यो विधेयः। परस्परपरिहारेण तिथीनामवस्थितेः। नापि तिथिद्वयमन्यतरकार्य्यत्वेनावगते कर्म्मणि द्वयोर्विधानासम्भवात्। एकस्याप्राप्तत्वादन्यस्यापि चाप्राप्तत्वात् पदावृत्ति-वैरूप्यापत्तेः। अन्यकार्य्यतया चानूदिते तदवबोधादन्यविधेरसम्भवात्। किञ्च उभयकार्य्ये उभयं नित्यवद्वा विधीयते, द्विखण्डतानिमित्तेन वा। न तावन्नित्यवत् सर्व्वदैव सप्तमीकार्य्यस्य षष्ठ्यां षष्ठीकार्य्यस्य सप्तम्यामापत्तेः उभयोरेवापि विधानमनर्थकं स्यात्। निमित्तेन चेत् तदा द्विखण्डतिथौ सप्तमीकार्य्यं नियमेन षष्ठीक्षण एवापद्येत। सप्तमीक्षणे तु कृतमपि अकृतकल्पं भवेत्। राजन्यवैश्यकर्त्तव्यतानिमित्तेन विहिते फलचमसे, सोमेन क्रियमाण इव ज्योतिष्टोमः। ततः सप्तमीसम्बन्धः प्रयत्नेन त्याज्य एव स्यात्। न च सप्तम्यामपि पुनर्विधानान्न बाध इति वाच्यम्। यतः षष्ठीसप्तमीरूपस्य कालद्वयस्य विधानात् प्रयोगाङ्गत्वाच्च कालस्य कृत्स्नप्रयोग एव षष्ठीक्षणे सप्तमीक्षणे वा स्यात्।

---

* विधेः स्तुत्यर्था एकवाक्यत्वादिति क-पुस्तके पाठः।

उभयोस्तस्य निष्पत्तौ नैकत्रापि कृतो भवेत्।
समुच्चितयवव्रीहिमयेनैव कृतो यजिः॥

युग्मतानिमित्तः सप्तमीकार्य्ये षष्ठीविधिर्भवन् स्नानदानादिष्वेव भवेत्। नाहोरात्रैकसाध्योपवासादौ तावत्कालव्याप्ततया तदन्वयानर्हत्वात्। तेन वार्षिकोपवासादेः प्रविलोप एव स्यात्। सप्तम्यामपि तावत्कालव्यापित्वाभावात्। अतएव युग्मविधेर्गुणफलाधिकार इत्यपि न सम्भवति। द्विखण्डतिथौ मूलाधिकारस्य कालाभावेनाप्रवृत्तौ तदुपजीविनो गुणफलाधिकारस्याप्रवृत्तेः। कथञ्चिद्वा स्नानदानाद्यधिकारस्य प्रवृत्तौ गुणफलाधिकारे सम्भवति अपि मूलाधिकारस्य व्यस्ततिथावप्यनुष्ठानं दुर्व्वारं स्यात्। मूलाधिकारे युग्मस्य गोदोहनस्येवानङ्गत्वात्। अथ द्विखण्डता निमित्तेन पूर्व्वस्मिन्नेव कर्म्मणि संहितावस्थं तिथिद्वयं विधीयते। तत्र स्नानदानादिकस्यान्यतरतिथिक्षणे कृतस्य अकृतकल्पत्वापत्तेः। मिश्रितयोरेव साधनत्वेन विधानात्। न च तत्तत्तिथिविहितस्य कर्म्मणः तिथियुग्मे उपसंहार इति वाच्यं पुण्यतिथावकरणप्रसक्तेः। किञ्च उपवासव्रतादौ अस्तकालपर्य्यन्तव्यापिन्यामपि षष्ठ्यां षष्ठीसप्तम्योर्युग्मस्याविशेषात् तत्रापि सप्तमीकार्य्यविधानं स्यात्। परदिनोदयास्तसम्बन्धिन्यां न स्यात् रात्रौ व्यस्तत्वात्। न च दिवेति विशेषः श्रूयते। सत्यपि च श्रवणे निमित्तविशेषणस्य वाक्यभेदभयेन हविरुभयत्ववत् विवक्षानर्हत्वात्। न च सप्तम्यादिषु तत्तत्फलार्थं विहितमेव तिथियुग्मं महाफलार्थं विधीयते, तिथ्योर्युग्मं महाफलमिति